

Bevrijding uit de jeugd

Elisabeth Zernike

bron

Elisabeth Zernike, *Bevrijding uit de jeugd*. Em. Querido, Amsterdam 1951

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/zern001bevr01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de [gebruiksvoorwaarden](#).

De beet

Een ogenblik stond Titia recht en roerloos middenin de kamer en kon niet denken.

Ze had de vrije Zaterdagmiddag gebruikt om haar huis schoon te maken, was met de keuken begonnen, toen de overloop, het douche-hok, daarna de zitkamer. Het aangrenzend vertrekje, waar ze sliep, kwam niet meer aan de beurt. Er was een derde kamer, die ze aan een kraamverpleegster had verhuurd, een vrouw die ze maar zelden in de woning aantrof, en die dan wel de keuken mee gebruikte, maar uiterst bescheiden en netjes. De vrouwen tutoyeerden elkaar, hoewel ze weinig onderling contact hadden. Titia noemde de ander ‘mijn goede huurster’, maar bewaarde angstvallig haar vrijheid, als ze die huurster hoorde thuiskomen. Ze stond dan wel eens op het punt haar binnen te noden en iets aan te bieden, te luisteren naar haar laatste belevenissen. Ze zou alles willen weten over de geboorte van een kind, over de reactie van grotere kinderen op het voorval in huis, over de houding van de vader, als het een eerste kind betrof - en toch hield ze zich dan heel stil, alsof ze bang was de ander te storen in de vreugde van eindelijk te zijn thuisgekomen - zichzelf wist immers zo goed wat de eigen kamer voor een werkende vrouw betekende.

Nu ging ze op de divan liggen. Ik ben wel moe,

dacht ze, haar hoofd kon de rust niet vinden en haar handen waren traag om te helpen; het groene kussen was te hard en het gele te stijf gepolsterd, zodat het haar de nek boog. Maar in de kleine ergernis om deze dingen voelde ze onverwacht en overrompend een lauwe tevredenheid met het ogenblik. De maansikkel begon al te kleuren, daaronder hing een reep wolkenvacht zorgvuldig uitgestreken in het blauw. Hoe kreeg de natuur het zo, zacht en ruig, wollig en toch ijl, ijler dan paardebloemenpluis. En meteen liep ze in een weiland vol witte en gele bloemen, koel vochtig het gras. Een krekel snirpte, het water slierde en viel over stenen, de hoge zon had de beek gemaakt, wild en koud - traag golfde het gelui van koeklokken. Titia glimlachte. De Zaterdagavond, na een week hard werken op kantoor, bracht gewoonlijk een langzame film, verzadigd van kleur.

Ze kon nu niet op reis gaan, al kreeg ze gauw vakantie; op het deviezenbureau werden kleine tralie-luikjes dichtgeslagen, matglazen vensters voor haar neus geschoven; vlugge ratten slopen overal doorheen, zij, een oud konijn, bleef opgesloten in het hokje 'Nederland'. Ze trapte tegen de muur. - Log beest, - grote inktlap van Verweul en Thiessen, bankiers. - Maar om die inktlap moest ze lachen.

Overigens was het beeld van kantoor sinds enkele weken veranderd - een nieuwe chef had

zijn intrede gedaan - vanwaar gekomen? - de oude Boas wist het wel. - Ze grinnikte om deze dubbelzinnigheid. Mijnheer Viviers uit Parijs, een vijftiger misschien, grijzend haar, maar betrekkelijk jeugdig, rechtop van gestalte en een gezicht - nou ja, wat deed het ertoe? De oude Verweul, die Boas werd genoemd, leidde hem rond, niet al te vriendelijk, had ze gedacht, een beetje stijf en gedwongen.

Ze werd voorgesteld: - Juffrouw Clever, een onmisbare kracht, maar dat zult u gauw genoeg ervaren. - Neen, die eerste keer had ze niets gemerkt, zij het dan dat Boas zijn draai niet kon vinden, wat haar een beetje geneerde, maar kort daarop had ze die twee weer samen gezien en werd plotseling getroffen door beider trekken, door een blik naar elkander, een overeenstemming sterker dan een gelijkenis. Toen wist ze dat Viviers een zoon was van Verweul en terugkerend naar haar schrijftafel noemde ze hem Boasson.

Het maanlicht had de schapenvacht effen gestreeld tot een duivenborst, de zon was stil geworden. En ik, dacht Titia, ik zou de ogen dicht willen doen. Het kwam haar altijd natuurlijk voor in slaap te vallen bij zonsondergang, maar 's winters was dat onmogelijk: er hing een lamp als een kanonskogel boven haar hoofd. Onder haar voeten de granieten vloer, onder haar ogen cijfers in eindeloze reeksen tussen zwarte en

rode lijnen, of de toetsen van haar schrijfmachine, of - Ze wilde er niet aan denken. Maar het was een goed kantoor, ruim en zindelijk, de lucht was er zelfs reukeloos. En beschaafd personeel, reken maar - kappershoofden, gezichtscrème, Engelse zeep, Amerikaanse scheermesjes. Thiessen was een swell, wat hij afdempte door een pijp te roken en soms door een familiere toon. Een enkele maal noemde hij haar zelfs Ti Clever, de voornaam zacht als een opmaat, het volle accent op de ee.

Dan voelde ze zich wel een ogenblik in zijn sfeer getrokken, maar schimpte daarna: vrouw, lichtzinnig wezen, bekoord door schijn en leugen, met niets ben je te vergelijken in je ijdelheid en onnatuur. - Dag meneer Thiessen -, rustig weer en van heel ver weg, als de koele straal van een duizend-lichtjarige ster, haar groet in de late middag. Dan liep ze het kantoor uit als een koningin haar paleis, - neen, veel vrijer in haar onbekendheid. O, het genot van te bewegen, vooral bij het weggaan, terug naar huis, naar deze kamer en deze divan. In het bewegen zichzelf worden, alsof alles opnieuw werd gevoegd en effen gevlijd na de opruiing van de dag.

En nu eindelijk lag ze goed en zou kunnen slapen, haar ogen waren al lang dicht gevallen.

Toen ze wakker werd, dacht ze allereerst aan de brief uit Parijs, die morgen ontvangen. Jo

vroeg haar dringend te komen, zij en Arthur richtten hun vakantie naar de hare. Ze zouden dan gezamenlijk aan hun huis in Vitry bouwen. Arthur had de resten van een huis kunnen kopen, dat een voltreffer had gehad, het puin was al opgeruimd, ze gaven er hun Zon- en feestdagen aan. In Vitry waren de meeste huizen door amateurs gebouwd, schots en scheef de helling op, kinderlijk onbeholpen, maar vrijstaand, zodat je een wir-war van hoge muren zag. Dat vond je eerst heel lelijk, maar je wende eraan en dan kreeg het de charme van een trouwhartige poging. Je nam de ruwste steenblokken voor een pad naar de eigen stoep, trapsgewijze en smal. Het was een opwindend en vermoeiend spel, je dacht steeds aan het huis dat ging komen en dat je voor het verdere leven aan elkander bond, want als je samen had gebouwd in de wildernis van een Parijse voorstad, dacht je nooit meer aan een scheiding.

De eerste vrouw van Arthur had hem verlaten, hij trachtte nu de wettige band te verbreken, maar dat ging langzaam in Parijs; de meeste advocaten wilden gecajoleerd worden, fijne diners met veel drank, en de nieuwe geliefde coquet en verleidelijk. Daar viel in hun geval niet aan te denken, maar Arthur verzekerde dat de scheiding er toch eens door zou komen. Hij hield vast aan een wettig huwelijk, hij was grappig conservatief in sommige dingen. Het was zo heer-

lijk te bouwen, want ze zagen elkaar niet veel, ze woonden ver van elkaar, en verhuizen was in Parijs onmogelijk.

Titia stond op en greep de brief. - Je moet komen, las ze - je hebt zoveel verdrietigs met me mee gemaakt, nu moet je ook mijn geluk delen. Je hoeft je handen niet vuil te maken als je niet wilt, je mag in de zon zitten tegen het muurtje, dat de vorige dag is opgetrokken. De fundamenteën zijn voor het grootste deel blijven staan, in de kelder kook ik een beetje, ik heb er pannetjes heen gebracht en een oude primus. We doen alles zo zuinig mogelijk om te sparen voor het huis; Arthur heeft weer een partijtje dakpannen en hout kunnen kopen en verheugt er zich op een steigertje te moeten bouwen. Alle gereedschap kunnen we lenen, want we wonen temidden van de mensen - maar wat een verschil met Parijs: - hier is ruimte en vrijheid en daardoor ook broederschap. Kom en zie - kom vooral, de lucht is hier wonderlijk, ik zou zeggen: leven brengend, je ademt licht, je hoeft niet veel te eten, je voelt je verzadigd door het werk.

Het leek Titia alsof ze de brief voor het eerst las, die morgen hadden de woorden niet tot haar gesproken zoals nu.

Tien jaar geleden was Jo het land uitgegaan om een ongelukkige liefde te vergeten; ze was een sociale werkster en kwam in een Parijse crèche

terecht. In haar eerste brieven schreef ze: natuurlijk helpt dit niet - maar na enkele maanden begon het toch te helpen. Ze leerde de mensen verstaan en langzamerhand te onderscheiden, ze hoorde de geschiedenis van vele vrouwen, die 's morgens een kind brachten en het 's avonds terughaalden, trachtend hen te volgen, de rechte paden en de vele kronkelwegen van hun bestaan. Gewoonlijk onthield ze zich van raadgeven, maar herhaalde soms voorzichtig, onnadrukkelijk, een opgevangen woord van hoop of berusting. En soms lachten ze samen - maar dat was vóór de oorlog, toen ook de armsten nog wel gevoel voor humor hadden.

In de vroege zomer van '39 had Titia haar vriendin opgezocht. Ze waren toen wat van elkaar vervreemd, hun blikken vonden elkander niet aanstonds.

Titia vroeg naar de oude liefde, Jo had haar in het Frans geantwoord: - Bah, wie denkt er aan een liefde van twee jaar geleden? waarbij haar mond trilde en haar ogen groot werden.

Daar Titia dit niet begreep, zei ze stroef: - Je zou dus naar Holland terug kunnen komen.

- Ik zou -? jij weet niets van deze dingen.
 - Welke dingen? - en toen het antwoord uitbleef, had Titia gelachen.
 - Doe niet zo superieur, jij, gebonden aan een liefdeloze moeder.
- Langzaam had ze gezegd: - Ik ben naar Parijs

gekomen voor jou, en kon zich het gevoel van teleurstelling herinneren, dat haar daarop had bevangen. - Er was een leegte tussen hen ontstaan. Iedere morgen vroeg Titia: - Wat zullen we gaan doen? - ze hadden beiden vakantie. Dan zag ze Jo aarzelen. - Jij wilt natuurlijk uit - ik zou je kunnen opwachten met het avondeten, als je de hele dag wegblijft. Dan stemde ze toe, en zwierf alleen door Parijs. Eens stond ze voor het Gare du Nord en dacht: Als ik mijn spullen bij me had, zou ik nu naar huis teruggaan, zonder Jo iets te laten weten. Onverschillig rumoerde het leven langs haar heen. Ze nam een treintje naar buiten, het dorp waar ze uitstapte heette Saint Brice, in de verte zag ze begroeide heuvels, die haar lokten. Ze liep zich warm en moe. Telkens eens, als ze een mooie vlinder zag of een bloem - een tuinhek vol rozen - dacht ze dat haar stemming zou omslaan, dat ze uitbundig zou worden als een kind - maar dat gebeurde niet. Alleen, heel geleidelijk, voelde ze zich vreemd worden bewogen, de strakke leegte werd een gespannen volheid. Het kwam haar voor dat deze dag over haar leven zou beslissen. - Ze bereikte de eerste heuvelen, uit het felle licht kwam ze in de milde schaduw van een jong loofbos. Het was er stil, de vogels sliepen, hier en daar zwermden ijle muggen in een strakke zonnestraal. Ze liep gestadig voort, als goede bergbeklimmers doen, er kwam geen klank over

haar lippen, geen zucht, het was of ze al haar adem nodig had om het roerloze geluk te behoeden. Aangeland op het hoogste punt, zag ze een nieuwe heuvelrug voor zich, even zacht en doezelig in de schaduw als de eerste was geweest. Liever had ze nog willen klimmen, ze had gelopen als naar het bovenaardse toe, het onveranderlijke. Nu moest ze dalen, waarheen ze ook ging, het leven eiste een voortdurende wisseling van doel. - Ze keerde niet op haar stappen terug en volgde wisselvalliger paden dan bij het stijgen, gelokt door wilde aardbeien en paddenstoelen; de eerste at ze gretig op, de laatste plukte ze soms en gooide ze even later weer weg, zoals kinderen doen. Het geluksgevoel verdorde. Neen, het kon geen geluk zijn geweest, dacht ze, maar een lichte begoocheling, die haar des te leger achterliet.

In de late middag was ze thuis gekomen en zag onmiddellijk aan haar vriendin dat er iets was gebeurd.

- Hij is er geweest, zei Jo, - nu zal ik een goede gastvrouw worden, - althans voor drie dagen, - dan komt hij misschien terug. Het 'misschien' is de onrust van ons leven, maar voorlopig heb ik zekerheid.

Ze aten uitvoerig en langzaam, Jo vertelde van haar vriend.

In die drie dagen werd de verhouding tussen de beide vrouwen hartelijk en vol wederzijds be-

grip. Toen ontmoetten ze de vriend voor een boulevard-café. Hij had voorbij kunnen lopen, maar hield stil en schoof zijn begeleidster aan de elleboog naar voren. Titia wist later niet wat ze moest zeggen, op het eerste gezicht had ze de man onbeduidend gevonden en de vrouw lelijk. Maar hij sprak rustig, vloeiend en welluidend en háár donkere ogen en beweeglijke mond reageerden door glans en kleine trekjes op zijn stem, die haar lief moest zijn. In de eigen taal vroeg Jo: - ‘Denk je dat dit zijn minnares is?’

Deze onbeheerstheid, die de harmonie der anderen met een kras doorsneed, trof haar pijnlijk. - Stil, zei ze en bloosde.

De Fransen hadden niets gehoord.

- Hij is journalist en toneel-criticus, zei Jo, toen ze weer alleen zaten, - daardoor komt hij met alle mogelijke vrouwen in aanraking. Hun taal imponeert ons, we vergeten altijd weer dat het toevallig hun moedertaal is. Dat klonk machteloos ironisch en bleef tussen hen hangen, zodat ze het weer inademden zonder er nieuw leven uit te putten.

De beide volgende dagen was Jo onrustig en tot brekens toe gespannen.

Titia reisde naar Holland terug, een beetje eerder dan ze van plan was geweest, ze wilde even thuis zijn zonder dat haar moeder het wist, zei ze. In de oorlog leek beider kracht niet toereikend voor een uitvoerige briefwisseling, maar daar-

na was het allereerst Jo die spijt betuigde over de verwaarlozing.

Nu zocht Titia dat gedeelte van de brief, waarin iets over haar moeder stond. - Ik had gehoopt - mag ik het heel zachtjes zeggen? - dat je moeder zou zijn gestorven in de oorlog. Wat heeft het leven nog te bieden aan een oude vrouw die in anderen alleen de aandacht voor zichzelf heeft liefgehad? En jij kunt je niet van haar losmaken, je denkt: ze is toch mijn moeder, - maar zij heeft dat moederschap allang verloren, geloof me, ze is er zo slordig mee geweest, dat ze niet weet hoe en wanneer ze het is kwijt geraakt, en heeft nooit bij de politie geïnformeerd of het mogelijk was gevonden.

Titia geeuwde. De laatste tijd was de vrije Zondag haar zo dierbaar, dat ze liever Zaterdags, toch al een aangevreten dag, naar haar moeder ging. Het was nu ruim acht uur, ze moest maar opstaan en het huis uitlopen, al had ze nog niet gegeten. De gewoonte was sterk in haar, en ze kon toch niet plotseling wegblijven, zoals een laffe man deed, die zijn vriendin wilde verlaten? Moeder zou het niet begrijpen, maar evenmin zou het haar kwetsen, en je wilde de mensen iets aandoen, niet jezelf vermoeien door een besluit, dat de ander alleen een vaag gebaar ontlokte van 'ze is niet wijzer'. Ze zette de voeten op de grond en trok haar schoenen aan. Bovendien: *zij* had de herinnering aan haar jeugd niet

verloren, aan die tijd toen moeders gezicht het altijd weerkerende beeld was en haar stem de enige die zich onderscheidde in het verwarrende tumult der opwindende dagen.

Laatst, in gezelschap, had ze meegedaan aan een spel, waarbij ieder op het horen van een woord onmiddellijk een ander woord moest noemen, dat hem het eerst inviel. Toen het haar beurt was, werd er 'jeugd' gezegd, en ze antwoordde 'hevigheid'.

De opwinding had ze sinds lang achter zich gelaten, maar was er niet een kleine stroomversnelling in haar bloed door de dringende brief uit Parijs?

Nu liep ze de straat op in het heldere maar bedwongen licht van de vroege avond. Ze droeg zelden nog een hoed en had die zomer voor het eerst geen kousen aan. De lucht was fris geworden en het trof haar opnieuw hoe vrij haar lichaam zich bewoog onder de weinige, losse kleren. De burens op hun balkon mochten denken: Daar gaat ze weer, altijd alleen, ze is groot en slank, we hebben haar honderdmaal gezien en toch kennen we haar niet, hebben nooit haar stem gehoord, noch de klein? van haar ogen opgemerkt. - Die ogen waren groen als het licht erin viel, grijs-grauw in de schaduw. Het bruine haar droeg ze gescheiden en glad gekamd, een wrong in de nek. Voor een kapper gunde ze zich geen tijd en geen geld, maar ze liet de zuivere

vorm van haar schedel zien en haar kleine, tere oorschelpen. Ze had een grote mond en een korte, vlezige neus.

Sinds de dood van de vader woonde de moeder in een groot pension, waar ze twee kamers gelijkvloers zelf had gemeubeld. Nu Titia had aangebeld, dacht ze aan wat moeder laatst had gezegd: - Kees klopt aan mijn raam, dan kom ik aanlopen en we zijn blij elkaar te zien, - maar jij belt als een vreemde, ik zou haast zeggen als een Duitser, alsof je je al van te voren onaangenaam wilt maken. - Kees was de oudste en de enig overgebleven zoon, die de handelsonderneming van de vader voortzette. De twee jongere zoons waren tijdens de oorlog in Thailand omgekomen. - Titia had geantwoord: - als uzelf naar de deur liep, nadat u me had gezien, - maar u laat toch wachten tot een van die hooghartige meisjes belijft te komen.

De ander had daarover de schouders opgehaald. Moeder en dochter hadden dezelfde ogen, maar de oude vrouw droeg het grijze haar kort, in kleine krulletjes en haar neus was scherp en dun van wand.

- Je bent laat, zei ze, - is er iets bijzonders? Ze vroeg nooit regelrecht naar het kantoor of het werk van haar dochter, maar ditmaal voegde ze er luchtig bij: - Hoe ontwikkelt zich de nieuwe chef?

Daar heeft ze op zitten wachten, dacht Titia.

Met afgewend hoofd zei ze:

- Ik weet niet of hij zich ontwikkelt en zag dat de ander haar niet had verstaan. Nu ging ze tegenover haar zitten en vroeg: - Heb ik u verteld wie hij is?

- Wie hij *is*?

- Een zoon van Verweul. Ze glimlachte. - Zo maar een zoon - u moet het natuurlijk niet oververtellen.

- Maar wie heeft het jou verteld?

- O, niemand, ik heb het gezien. Het is bijna angstig te denken dat je alles van andere mensen kunt weten, als je maar op het goede ogenblik kijkt.

De moeder trok de wenkbrauwen op. Dit was iets wat zijzelf had kunnen zeggen, maar nu een ander het zei, had ze geen lust ermee in te stemmen.

- Hoe noemt hij zich ook weer? vroeg ze.

- Viviers, - dat zal wel de naam van zijn vader zijn - ik bedoel van de regelmatige echtgenoot van zijn moeder. Jo heeft me eens gezegd: over het algemeen zorgt een Franse vrouw er beter voor, geen onwettige kinderen te krijgen dan een Hollandse.

- Hm - jelui praten over alles mee.

- We hebben de leeftijd.

Het bleef een ogenblik stil, Titia hield het hoofd opgericht en keek zonder iets te zien, de moeder tuurde aandachtig naar de vierde vinger van

haar linker hand, waaraan ze een ring met een parel droeg. Het ging door haar heen: als ik toch mijn mooie vingers niet meer kon zien - Ze kon er uren naar kijken.

- Ik heb vanmorgen een brief van Jo gekregen, zei Titia en dacht aan haar manier van bellen; dezelfde dringendheid was in haar woorden geweest, omdat ze wist dat de moeder geen aandacht had voor Jo, die ze eens 'dat grove blonde meisje' had genoemd.

De moeder glimlachte vaag. - Is ze nu heus getrouwd?

- Ja, en ze wil dat ik bij haar kom, ik moet Arthur leren kennen, ze nemen gelijk met mij vakantie.

- Roerend, wat doet die man?

- Hij is metaal-bankwerker.

De ander snoof even door haar fijne neus. - Als je in het buitenland trouwt, is het gewoonlijk een *mésalliance*, zei ze, - je voelt je ontworteld, je bent je achtergrond kwijt - hoewel, ik geloof niet dat *ik* dat gevaar zou hebben gelopen.

- U hebt altijd stijf in uw achtergronden gezeten, oma Falk, boerenadel, en grootvader Piers, een oude brouwers-familie.

- Praat jij maar, je kunt toch die dikke neus van je niet optrekken.

- Wil ik ook helemaal niet - wie trekt er zijn neus op voor een metaal-bankwerker?

De moeder lachte hoog en licht. - Je kunt een man als overgrootvader accepteren en als echtgenoot verwerpen. Zo zou ik een smid tot voorvader willen hebben, dat wordt dan een goddelijk-sterke man, een Hephaistos, - of ook een beul, dat is aardig door de contrast-werking met de zeden van nu.

- Nauwelijks, zei Titia, - maar u mag vier maal kiezen.

- Vier maal? veel vaker, een roofridder en een koninklijke nar...

- Dat wordt te eenzijdig, niets dan durf-allen. Waar hadden we het over? - ik zou naar Frankrijk willen.

- Om bij pas getrouwde mensen te logeren? - wees toch wijzer.

- Jo heeft me dringend gevraagd - ik kan hen misschien helpen.

- Waarmee? - en je zou op hun zak moeten leven.

Ze dacht aan de fundamenteën van het huis in Vitry, maar kon daar niet over praten.

- Of probeer wat deviezen los te krijgen, de mannen voor wie je werkt hebben toch relaties, je zult eens zien hoe gewillig ze worden, als je hen nodig hebt.

De dochter zweeg.

- Wees een beetje soepel, toon je afhankelijkheid, dat vindt zo'n grote meneer prettig.

Het bleef een ogenblik stil.

- Nou ja, ik zal wel zien.

De moeder lachte even. - Als kind van vijf jaar ben je eens verdwaald, - weet je nog? - toen zei je al 'ik zal wel zien' en wilde niemand de weg vragen. En je werd moe en zag een tramhuisje, maar dorst daar niet in te gaan zitten, omdat er op stond 'Alleen voor trampassagiers'.

Langzaam, als tegen haar zin, zei Titia: - Een kind heeft eerbied voor het geschreven woord. Ze wist nog goed hoeveel inspanning het moeilijke 'trampassagiers' haar had gekost. En toen was Hertha plotseling tegen haar opgesprongen, zodat ze omviel en hij dacht met haar te kunnen stoeien op de morsige vloer van het huisje; blijdschap en een gevoel van vernedering overrompelden haar. Ze was stilletjes uitgegaan om Hertha te zoeken, nadat vader haar had verweten het dier niet te kunnen binnenhouden. En kwispelend had Hertha haar thuis gebracht.

Kwam het door deze herinnering? Titia wist het niet, maar ze voelde zich eensklaps besloten naar Parijs te gaan. Ze was er blij om en glimlachte; nog veertien dagen, dacht ze.

- Je heb nog niet naar mijn gezondheid gevraagd, zei de moeder en legde haar fijne hand op tafel. - Vind je mijn parel niet dof? ik heb vanmorgen een duizeling gehad en ben een poos buiten westen geweest.

Ze tuurde naar het geheimzinnige, zacht glan-

zende sieraad. - Ik geloof niet dat deze ring jou goed zou staan, je hebt niet de warme huidkleur om hem reliëf te geven.

- Bent u in elkaar gezakt? vroeg Titia.

- Nou, ik kon nog net die grote stoel binnen draaien, daar heb ik een poos voor oud vuil gelegen, maar toen ik weer in de spiegel kon kijken, had ik een blosje, - gelukkig, want ik wil van mijn uiterlijk kunnen houden.

- Hm - en is een blosje daartoe al voldoende?

- Het is veel.

Titia trok even met de schouders. - Ik hoop dat u geen gekke dingen zult doen terwijl ik weg ben, zei ze.

- Dus je gaat weg; nou, jij moet het weten, *ik* zou geen zin hebben in het na-oorlogse Parijs - en dan bij arme mensen logeren, alsof het leven nog niet arm genoeg is.

Titia voelde zich verstrakken. Natuurlijk had haar moeder reden tot deze woorden - maar had ze ooit een waarachtig verdriet gekend, bijvoorbeeld om de dood van haar beide jongens? Ko en Freddie, mannen, die ze had zien opgroeien van hun eerste kreet af aan? Niets was er in haar hart dan spijt omdat het lichte, vrolijke leven voorbij was.

- Het is dikwijls triest, zei ze zacht, - maar die twee mensen zijn gelukkig samen en willen mij daarin doen delen.

De moeder tastte voorzichtig naar haar grijze

krulletjes. - Delen, zei ze, als je daarin gelooft. Ik heb altijd gezien dat de mensen zich afzonderden met hun geluk, tenminste als het een jong huwelijksgeluk gold. De forse, blonde Jo en een metaalbewerker, ik stel me zo voor...

- Zal ik bellen? vroeg Titia, - drinken we thee of koffie?

- O koffie - het is Zaterdagavond en ik heb er de hele week voor gespaard. Ik heb eens een dienstmeisje gehad, het type van jouw vriendin, met grote, platte voeten en armen als dorsvlegels, - zo'n Neanderthalmens. En werken! Zaterdagavond schrobde ze de keukenvloer, die was van ongeverfd hout met diepe gleuven erin, en ik geloof dat ze iedere kerf lief had. Je vader zei: ze heeft die er zelf in gebeten met de varkensharen boender en het sterke sodawater; - hij wilde er een allerprimitiefste kunstuiting in zien. Als die keuken was geschrobd, ging ze zich wassen en verschonen, en tegen half elf was ze klaar om boodschappen te doen. Een gesteven en gestreken katoenen japon tot over de enkels, een boezelaar met brede banden, een muts, en in de winter een wit wollen omslagdoek. Ze kreeg een rijksdaalder mee, die ze naar eigen goeddunken mocht besteden. Wat kocht je niet voor een riks in die tijd: warme nierbroodjes, gember, roomsoezen, macarons, sardines, rolmops, al naar het seizoen. Om twaalf uur soupeerden we en dan wisten zij en ik samen af in de huis-

kamer. Als vader zei: verleden week was het nog lekkerder, dan zei ik: dit overtrof al het voorgaande, of omgekeerd, en we maakten suggesties voor de volgende week. Het was Rina's hoogtij, ze flirtte met vader op haar onbeholpen manier, hij maakte haar aan het lachen, zoals ze vroeger nooit had gelachen, met een eerste hunkering erin naar al het onbekende, waarvan ze een ijl vermoeden kreeg. - Het is aardig, zo'n schepsel.

Titia sloeg de ogen neer voor de uitdrukking van haar moeders gezicht.

- Wat is er van die Rina geworden? vroeg ze.

- Dat weet ik niet - ze moest naar het Groninger land terug omdat haar moeder stierf en we hebben nooit meer iets van haar gehoord. Ik geloof, dat ik haar nog heb geschreven, - ja, zeker, een van mijn 'mooie brieven' waarop de dominee jaloers zou zijn, volgens vader, - maar geen antwoord.

Het bleef een ogenblik stil.

- Het is lang geleden, zei de moeder murmelend - een jaar of zes voor de eerste oorlog - jij moest nog worden geboren.

- Het was een barbaarse tijd, zei Titia.

Er flikkerde iets in de ogen van de oude vrouw en weer hief ze de handen naar het zorgvuldig gekapte hoofd. - O, - dacht je: meer dan nu?

- Ja, want de bourgeoisie praat nu niet zo over het volk als toen.

- En is dat je enige maatstaf? grappig. Denk eens aan de tijd vóór de Franse revolutie, hoe wil je die dan wel noemen?

Titia's trekken werden hard. - Ik vind de onbarmhartig gevoelde verschillen tussen de standen het ergste wat ik weet.

- Hm - dus je zou hebben willen leven in de oertijd, toen er nog geen standen waren. Maar toen waren er waarschijnlijk familie- of hordeverschillen, en grote minachting voor de vrouw. Het stenen tijdperk - lokt dat je aan?

- U draaft zo door, zei Titia, - ik heb de tijd van uw jeugd barbaars genoemd, ik maak geen vergelijkingen.

- Maar je bent oud genoeg om te gaan vergelijken - het is het begin van alle denken - wat? - van alle wijsheid.

Langzaam zei Titia: - Een begin, en wat zal het einde zijn? Ik hoop een klaar besef van de eenheid der mensen.

- Lieve kind, je wilt de menselijke volmaaktheid, maar dan vergaat de wereld, en zo ver zijn we nog niet. Bel nu maar voor de koffie - en ik heb taartjes - had je dat gedacht? Met een lichte glimlach keek ze naar haar dochter, die zich nu door de kamer bewoog.

- Hoe heb je het ook gezegd? 'de eenheid der mensen', maar een tweede naamval zal nooit door allen worden begrepen. Stil maar, ik plaag je een beetje. We zijn gelukkig nog zeer, zéér

verschillend; werk jij op een bankierskantoor en weet dat niet?

- Ik weet het heel goed. Ze hield de schotel met gebakjes in haar handen.

- Maar je zou het anders willen, je denkt het je anders - ik heb het wel vaak gezien, dat je naast je schoenen loopt, in een paradijs misschien? dan hoop ik dat de slang zal komen en je zal bijten. Je kunt de wereld niet veranderen als je niet in de wereld leeft.

Ze lachte vrolijk. - En wie in de wereld leeft, zoals ik het altijd heb gedaan, vergeet haar te willen veranderen, want het is er zo kwaad niet en bovendien: 'it's a whole-time job to be a woman'.

Titia zette de gebakjes neer. - Ik lust geen koekjes van uw deeg, wilde ze zeggen, maar werd door gedachten overstelpt, zodat ze niet dadelijk kon spreken.

- Maak geen ruzie met me, mijn dochter.

- U bent zo voor-oorlogs, zei Titia. - 'a wholetime job to be a woman', dat had Maria Stuart kunnen zeggen, of Marie Antoinette - al die Maria's, die niets begrepen.

De moeder kittelde haar bovenlip met het puntje van haar tong. - Daarom heet jij anders, zei ze op hoge toon.

De ander bloosde. Ze was blij met haar weinig gebruikelijke naam, maar wist het ijdele daarvan.

- We hebben het niet kwaad met je voor gehad, vader en ik, onze enige dochter, - we zullen haar niet Keetje noemen, naar haar ene grootmoeder, of Aagje, naar de andere, maar onze beste bedoelingen worden miskend.

Ze zaten nu weer tegenover elkaar, de gebakjes tussen hen in.

- Eet, of heb je geen trek?

- Er is een spreekwoord dat ik haat, zei Titia plotseling, - en ik geloof dat vader en u daarnaar hebben geleefd.

- Laat eens horen?

- Het hemd is nader dan de rok.

De moeder begon luid te lachen. - Och kind 'vader en u', - dat is naïef.

- Nou ja, ik weet wel dat het ons is ingeschapen.

- Wat praat je dan? De oude vrouw lachte weer. - Zeg zulke dingen niet in Parijs, of ze laten er je opsluiten - iemand van 37 jaar, het is om te gillen.

Titia probeerde een nieuw onderwerp van gesprek te vinden.

Viviers knoopte soms een praatje met haar aan. Hij had een gezicht als een geblutste pot, grauw van kleur, met kleine, donkere ogen. Telkens weer verwonderde het Titia, dat deze man zich zo gemakkelijk bewoog: hij wendde het hoofd niet af als hij langs de werktafels der anderen

liep, hij scheen rustig en opgewekt. Zou hij weten hoe lelijk hij is? dacht ze, maar liet daar meteen op volgen: het valt bijna weg als je zijn stem hoort. Hij leek nooit naar een onderwerp van gesprek te zoeken, hij zweeg of zei iets onbelangrijks, dat toch niet als overbodig aandeed.

Van zijn bezigheden kreeg ze geen hoogte; in het begin werd hij ‘de nieuwe chef’ genoemd, zonder nadere aanduiding, maar na een poosje zei ze zichzelf dat hij het werk Van een loopjongen deed. Moest hij alle afdelingen leren kennen of was hij zo thuis in het bankwezen dat hij ongemerkt leiding gaf, controleerde, stimuleerde misschien? Ze merkte dat hij de post nakeek, voor die het huis uitging, en eens inspecteerde hij alle schrijf- en rekenmachines. Het kwam haar voor dat Thiessen, als hij met de nieuweling sprak, een nog hogere borst opzette dan gewoonlijk en groot behagen vond in zijn lengte, waardoor hij letterlijk op de ander neerkeek. Klein en nietig was Viviers naast de machtige directeur, maar naar de klank van zijn stem te oordelen, werd hij nooit in verlegenheid gebracht. Soms meende Titia een afkeurende, scherpe toon te horen van de grote Thiessen, en dan bleef ze er, half onbewust, over peinzen hoe vreemd het was dat dit Viviers niet scheen te beroeren. Een hond zou staartdruipen, een paard schichtig of nerveus worden, een aap sentimen-

teel onder deze toon van de meester, maar hem raakte het niet. Hij was ook geen huisdier, hij was een mens - ongevoelig misschien - bot of dom? Dan trok ze wel even met de schouders en vroeg zichzelf: vanwaar die belangstelling? - een ongetrouwde man, is dat al genoeg om je de oren te doen spitsen? Bovendien: wat weet je? - de jonge meisjes om je heen zeggen dat hij ongetrouwd is - o ho, laat me niet lachen. - Eenmaal, aan deze dingen terugdenkend, zei ze plotseling: ook *ik* ben geen huisdier, - maar spon die gedachte niet verder uit.

Het gebeurde dat ze Viviers na sluitingstijd op de stoep zag staan, hij keek naar een grote, witte wolk, die langzaam vervormde. Onwillekeurig bleef zij ook staan. Even richtte hij de blik op haar, toen hief hij het hoofd weer op. - Ik wil het met iets vergelijken, zei hij, - altijd weer, zo'n drijvende wolk, - waarom? - het is zo mooi. Ik houd van Holland om de atmosfeer, zomaar, letterlijk - ik leef liever in Frankrijk.

- Om wat? vroeg ze.
- Om de geest van de mensen.
- U spreekt zo goed Nederlands.
- Mijn moeder was een Hollandse vrouw.
- Zijn uw ouders beiden dood?
- Neen, mijn vader leeft nog.

Een wonderlijk gesprek, dacht ze, al te familiaar, alsof we geen terughouding kennen, - kinderlijk haast. Ze deed een stap van hem weg.

Hij zei: - Blijft u nog even, we zijn nog maar juist begonnen te praten.

Ze legde haar armen op de leuning. Ik ben groter dan hij, dacht ze, maar het kan hem niet schelen, hij is vreselijk zelfingenomen. - Nee, ze geloofde dat niet, maar de Franse geest was misschien minder bekrompen en klein-burgerlijk dan de Hollandse. Een poosje stonden ze zwijgend en keken voor zich uit - de witte wolk loste langzaam op in het blauw. Ook dit zwijgen was wonderlijk, dacht Titia, te vertrouwd en gemakzuchtig, alsof ze broer en zuster waren.

Hij vroeg hoe lang ze bij Verweul en Thiessen was en ze voelde zich eensklaps geprikkeld. - O, zei ze snel, - bijna twintig jaar, het is mijn eerste baan.

Hij glimlachte. - Verheugt u zich op een jubileum? een gesloten enveloppe, die dik aanvoelt - wat zouden bankiers anders geven dan geld? Ze vond zijn ogen lelijk, hard en onplezierig.

- Ik verheug me alleen op mijn vakantie, zei ze, - ik denk niet zo lang vooruit.

- Zo - wat gaat u doen?

Ze aarzelde even. - Ik zou naar Parijs willen, ik heb mijn pas al aangevraagd, maar

-

- Maar? - als ik u kan helpen met Frans geld? U zoudt mij in guldens terug kunnen betalen - dat zou mij zelfs heel goed schikken.

Ze glimlachte. - Hebt u hier zoveel nodig?

Hij glimlachte ook. - Ja, Verweul heeft me in

een duur pension gestopt, maar ik vind het moeilijk te veranderen - deze hospita is een fatsoenlijke vrouw. Wel denkt ze dat ik drankzuchtig ben, maar daar lachen we samen om. U moet weten dat mijn vader wijnhandelaar is in Chartres; ik heb geleerd wijn te proeven en niet door te slikken, het is een goede mondspoeling, dus heb ik een fles op mijn wastafel staan.

Ze vond zijn weke stem zelfgenoegzaam en wachtte op wat hij verder zou zeggen, een frons tussen haar wenkbrauwen.

- Natuurlijk word ik hier een mislukking - ik ben niet opgeleid voor het bankwezen en de sfeer is me veel te kapitalistisch.

Als tegen haar zin vroeg ze: - Wat doet u dan hier?

- Verweul is een vriend van mijn vader - hij wil me een kans geven. Ze hebben over me geconfereerd bij een goed glas wijn - het was zo aardig, twee zeer sympathieke mannen; ik ben als het ware hun beider zoon, en telkens sprong dat woord tevoorschijn: 'een kans'. Ik had me er natuurlijk aan kunnen onttrekken, maar dan was ik ondankbaar geweest, en Amsterdam is een mooie stad.

Titia keek hem aan en plotseling lachte ze. Hij zegt wel veel, dacht ze, maar verzwijgt nog meer. - U laat dus maar wat met u doen.

- Ja - we moeten niet te zwaarwichtig zijn. In de oorlog heb ik zoveel gedaan wat me niet ligt -

ik heb mijn rol ernstig en volhardend gespeeld en er is van me gezegd dat ik door een vaste overtuiging werd gedragen. Dat klinkt goed - en ik heb die overtuiging nog, maar weet niet wat de beste manier is om haar te dienen. Soms denk ik: niets aan het licht laten komen, want ze verkleurt in het licht, of de kracht gaat eruit - ik weet het niet. Hij keek haar aan en glimlachte. Ze voelde dat hij twijfelde of ze had geluisterd, en bloosde. Waarom zou ze luisteren naar wat hij niet wist? - maar ze had hem misschien toch begrepen.

- Het is moeilijk een overtuiging te hebben, zei ze.

- Och, dat geloof ik niet, maar het lijkt me minder wenselijk - het maakt eenzijdig.

Ze dacht een ogenblik na. - Er zijn enkele fundamentele dingen - de liefde tot de naaste, bijvoorbeeld --

- Dat noem ik geen overtuiging, zei hij, - maar een morele wet. Hij keek haar aan, zijn gezicht was grauw en vol deuken. De uit klei gevormde mens, dacht ze, en toen: waarover praten we? - ik kan nooit voet bij stuk houden.

Hij vroeg plotseling hoeveel geld ze dacht nodig te hebben. Neen, het was helemaal geen moeite, een briefje aan zijn Bank, dat was al.

- Dus hij woonde nu in Parijs?

- Ja - met zijn vrouw en kinderen, er waren moeilijkheden geweest - hij moest er eens uit.

Maar lang hield hij het niet vol, hij zou wijnbouwer willen worden, zijn aanleg voor de geldhandel negeren, n' en déplaise de goede Verweul. Iedereen wilde iets anders na deze oorlog, behalve de rijken, die ook nu nog niet los konden komen van hun zorg om het geld.

Ze hoorde de ironie in zijn toon, door medelijden gedempt, en haar hart ging naar hem uit. Nu nam ze afscheid, hem dankend voor zijn aanbod, waarvan ze graag gebruik zou maken.

De volgende Zaterdag ging ze haar moeder weer bezoeken. Ze had zich voorgenomen de naam van Boasson niet te noemen, maar onderweg liep ze aan hem te denken. Het was een frisse, regenachtige avond, de lucht leek van stof gezuiverd en ze ademde met diepe teugen. Als ze over hem sprak, zou moeder denken dat ze verliefd was, maar ze was nog nooit verliefd geweest. Een enkele maal had ze zich tot een man aangetrokken gevoeld, maar vóór daaruit iets kon groeien, keerde ze zich af. Waarom? Die vraag, zo dikwijls in haar opgekomen, had ze nooit beantwoord. Kort voor de oorlog was er die kleine Fransman geweest in Montreux. De hele dag toonde hij zich blij haar te zien en ze wandelden samen, ze voeren over het meer, dat wil zeggen: nooit zonder moeder. Het hotel was voor vijf dagen besproken. - Misschien kunnen we wat blijven, zei moeder de laatste

avond, - zal ik eens informeren? Ze stonden op het balcon en keken naar de lichtjes aan de overkant, kleine zwermen als neergestreken glimwormen, laag aan de oever, en enkele afgedwaalde tegen de helling op. - Blijven? nee - we moeten weggaan zo lang het goed is en ik verheug me op Chamonix.

Langzaam zei moeder: - Dit is mooi, als je het hier niet vindt...

- Maar ik heb het gevonden - u niet? juist daardoor kunnen we verder gaan.

- Och, u vertrekt, zei de Fransman de volgende morgen, en zo plotseling, zonder mij te waarschuwen.

Moeder antwoordde iets als: de jeugd is rusteloos, en dan noemde ze hun volledige adres in Chamonix, alsof hij nog na zou komen. Belachelijk - en zeer ongepast.

Nu belde ze en keek de straat af, vlak en recht - het saaiste van Holland. Maar in de Pijp waren straten, ook vlak en recht, en zo goor dat ze je de keel dichtknepen, met trappenhuizen als de ingang van de hel en kinderen in vuile gootsteendoeken.

De deur week, het meisje wist voor wie ze kwam. Mevrouw Clever zat voor haar toiletspiegel. - Kind, ik geloof dat je vroeg bent.

Titia kuste haar licht. - Dit heb ik u vele malen tegen vader horen zeggen - het betekent: ie stoort me.

De ander lachte. - Een vrouw moet soms alleen zijn met haar uiterlijk - nu heb ik nog niet beslist wat ik zal dragen.

- Er kan niets meer bij, zei de dochter.

- Neen? - ik had gedacht mijn gouden oorknopjes - ik moet 's avonds veel kunnen afleggen. Dat is wel in de eerste plaats gezegd voor een bruid, maar toch...

Titia was naar de voorkamer gelopen. De beide vertrekken, groot en zwaar gemeubeld, vertoonden in tapijten en wandbekleding vooral de kleuren groen en brons, en de gedachte vloog Titia aan: ik zou van dit alles niets willen hebben. Een ogenblik later vertelde ze Franse francs te kunnen krijgen.

En nam ze die aan? - het zou iets voor haar zijn te weigeren, omdat het een vriendelijkheid was. - O ja? ze kende zichzelf zo niet.

De moeder liet haar oogleden vallen. - Te trots voor zelfkennis, als een ster aan de hemel.

En even onbewust van de haar voorgeschreven baan? dacht Titia. Die Boasson was zo lelijk, zei ze plotseling, - dat je je verwonderde over zijn argeloosheid.

- Hm - dat was dan zijn kracht.

Titia keek naar buiten, daar liep een kind te draven met een grote hond en dat gaf haar het gevoel zich te moeten bewegen. Moeder wist op alles een antwoord, 'zijn kracht' - ze zou nog gelijk hebben ook.

Ze leek een beetje onrustig te zijn, vond de moeder - verlangde ze zo naar die vriendin?

- Och - ze dacht of ze eens konden uitgaan - ergens zitten - zien dansen - hoe was het eigenlijk met moeder?

- Een oude en een jonge vrouw, daar waar werd gedanst? - het leek nauwelijks oorbaar. Voor haar, Titia, kwam alles aan op de begeleiding. Hoe het met haar ging? - voor het ogenblik stond ze nog, meer kon ze niet zeggen.

Nu dronken ze koffie en Titia dacht aan Parijs; ze zou er heen vliegen, Zaterdagmiddag, het was of haar bloed riep om een snelle vlucht. Zou ze het suizen horen van de vleugels, al hoger er scherper van toon? en 's avonds wilde ze dansen. Kleine jongens met uitgespreide armen speelden vliegmachine, zwenkten en zwierden. De dans moest door het vliegen worden beïnvloed, de snelheid zou worden overgebracht in de lijnen van het lichaam, de spanning van de spieren.

- Ga daarginds dansen, zei de moeder, - in een week-end atmosfeer van zweet en slechte wijn, misschien wil Jo haar bankwerker aan je afstaan - misschien blijft zij zitten om de vrucht in haar schoot.

- Misschien, zei Titia, - ik weet daar niets van. De oude vrouw keek lachend op. - O nee? Lang geleden heb ik eens gedanst in besloten kring. Er was een man met een glad gezicht en scherpe

ogen, ik hield hem voor een diplomaat, maar hij bleek kunstschilder te zijn. Ik wilde dat hij naar me toe zou komen, en hij kwam en boog voor me. We dansten zwijgend. Toen zei hij plotseling: - Mevrouw, u staat op te hoge hakken en hebt daardoor een onnatuurlijke houding, u glijdt niet, maar trippelt met kleine schokjes. - Als een duif, zei ik. Toen lachte hij en legde zijn hand nadrukkelijker tussen mijn schouders. - Als een duif - nu ik dit weet, kan ik me bij u aanpassen. Het was erg plezierig en vader had een droefgeestige dronk. Onder het naar huis gaan heb ik aldoor geneuried: 'Und Liebe girrt das zarte Taubenpaar', je weet wel, uit de Schöpfung, - tot ik hem weer had gewonnen. - Jellie waren een mooi stel.

- Ja; menig echtgenoot profiteert van wat een ander in zijn vrouw heeft gewekt.

O, ik mag zulke dingen niet zeggen, jij bent nog zo maagdelijk.

Ze kirde van plezier.

Titia schokte even met de schouders, ze wist nooit recht of ze zich door dergelijke uitingen van moeder geveleid of beledigd voelde.

- Nou, zei ze, - als we niet uitgaan, wil ik vroeg naar huis, morgen houd ik versteldag.

- Dus je gaat heus - naar Frankrijk, bedoel ik - met het geld van die man.

- Het is een ruil, zei ze haastig en stond op.

- Blijf nog even, er is iets wat ik je wil zeggen.

Door een voorgevoel van ergernis fronste Titia

de wenkbrauwen. Wat nu weer, dacht ze - een foef om me vast te houden, me te hinderen met haar lachjes en haar verwarrende woorden.

- Moet dat juist nu? vroeg ze, maar ging weer zitten.

- Waarom niet nu? het beste deel van de avond komt nog, - of hoor je tot de stumperds, die vroeg naar bed gaan?

- Och - sinds de oorlog...

- Praat me niet over de oorlog, ik wil doen alsof die voorbij is met heel zijn armzalige nasleep, zoals je na een bevalling denkt: dat hebben we gehad - totdat het kind gaat huilen. Weer stootte ze een hoog lachje uit.

Titia beet zich op de lippen. - Nou, zei ze, - waarover wilde u praten?

- Kalmpjes-an, als inleiding zal ik je een brief laten lezen van Hiltje, een heel goede brief - ze voelt de dingen zuiver. 'Dag moeder, dag', daarmee eindigt het, als een afscheidsbrief. Of ze over een nieuw huwelijk denkt?

Ze weidde uit over deze schoondochter, die met twee kleine kinderen van Java was gekomen en nu bij haar ouders in Friesland woonde. Titia wachtte. Ze had haar best gedaan voor de beide vrouwen van haar gestorven broers, maar had niet kunnen verhinderen dat ze alleen op doorreis in Amsterdam waren geweest. Verweul had haar een vrije middag gegeven om naar IJmuiden te gaan, maar natuurlijk had het an-

ders gekund. Hoewel - Hiltje verlangde te zeer naar het oude huis, en Margot - maar het onderwerp was haar pijnlijk. Ze had een paar dagen vakantie kunnen nemen om Hiltje met de kinderen weg te brengen, het oudste jongetje leek op Freddie, haar broer.

- En Margot, zei haar moeder, - is altijd jaloers op ons geweest, hoewel ze de meest ontwikkelde was van mijn schoondochters. Dom en dwaas, jalouzie maakt je tot een eenzame kankeraar. Ik heb me nooit tot Margot aangetrokken gevoeld en ook zij prefereert haar eigen familie. Met Kees heb ik over mijn erfenis gesproken; hij heeft geen kinderen en de zaak floreert, bovendien heeft Gusta eigen middelen, - dus vindt hij het goed en billijk dat jij mijn enige erfgename wordt. Ik ben niet familie-ziek, maar edelmoedigheid heeft geen zin in deze wereld, en-ne - ze keek haar dochter aan - ik vind het een grappig idee jou te laten erven. Je denkt misschien dat geld niet bij je past, maar dat doet het wel: je hebt de handen van een rijke vrouw en ook de houding. Ze lachte even. - Je weet niet hoe ik je bewonder om wat je zoudt kunnen worden.

- En als ik niet wil? vroeg Titia.

- Wat 'niet wil?' Met een beetje zorg zou je mooi kunnen zijn, of althans zeer aantrekkelijk. Ik ben vanmorgen bij een notaris geweest - het geeft me rust.

- Ik geloof niet dat het *mij* rust zal geven.

De moeder kirde weer. - Dat is heel goed, je bent nog jong - en je hebt immers willen dansen?

- Maar nu in ernst: je kunt niet je levenlang op dat kantoor blijven. 'Kantoor' - het is onzinnig - en dat je nooit iets anders hebt gewild, we zijn toch vermogend. Laatst heb ik tegen één van de oudjes hier in huis gezegd: Mijn enige dochter is een vrijwillige assepoes, en we hebben daarom gelachen, maar...

Ze praatte voort.

De autobus van het vliegveld reed door de voorstraten van Parijs. Titia voelde dat ze nog met dezelfde ogen naar de grauwe huizen keek als naar het groen van de lage landen en het wit van een drijvende wolk. Als ze deze troosteloze buitenwijk aan zich liet voorbijgaan, was ze klaar om Jo en Arthur te begroeten, open en blij. - Het was heerlijk, hoorde ze zichzelf zeggen, - het is natuurlijker dan over een gletscher lopen of in een mijn afdalen, het is een zwemmen in de lucht. Sprak ze Nederlands? - het zou Arthur bekoren, vooral als ze meteen daarop zijn eigen taal sprak.

Glimlachend stapte ze uit, één der eersten, en herkende Jo niet onmiddellijk. De oorlog, flitste het door haar hoofd, - gebrek en angst...

- Is de rijke vrouw, zei Jo, - en vliegt; - haar ogen stonden dof, haar glimlach vloaide niet.

- Neen, Arthur was daarginds gebleven, bij het huis. Het zou hem nog gek maken, als hij er niet aan voort kon, hortte alles in hem.

Titia voelde het pijnlijke van haar overmoed.

- Het materiaal kwam niet los, hij had een vergunning voor balken, maar jawel. Ze praatte over corruptie, eigenbaat, onverschilligheid, een brutale zwendel, een harteloos egoïsme. Onderwijl waren ze de trap van een métro-station afgedaald en Titia rook de lang vergeten lucht der tunnels.

Plotseling scheen Jo zich te bezinnen. - Je ziet er goed uit - hoe is 't met je moeder?

De trein reed binnen, er leek geen plaats te zijn, maar ze drongen zich tussen de mensen. - Geen Hollands praten, zei Jo in het Frans, - of we worden voor Boches gehouden. Niemand scheen te luisteren. - Hoe anders had Titia zich de dingen voorgesteld: het weerzien, de eerste woorden naar elkaar, de eerste aanraking met Parijs. De vrouwen en meisjes die ze zag - ze kon zich niet wenden - hadden wel haastig de lippen aangezet, maar geen zorg besteed aan hun uiterlijk. Jo stond naast haar - ze spraken niet. Een kwartier later liet ze zich zonder verwachting de kamer binnenleiden: een donker bloemig behang, een ijzeren ledikant zonder spreij, vuile vitrages, geen overgordijnen, tussen de ramen een rooktafeltje met twee pluchen crapauds. Mijn kostbare vakantie, dacht ze en

had een innerlijk beeld, niet van haar eigen kamer, maar van het grote, lichte kantoor waar ze werkte, en waar ze met één stap zou willen terugzijn.

- Ik heb nog geen hotel voor je, zei Jo, - misschien doen we goed daar meteen op af te gaan - of wil je uitrusten?

- O nee - ik ben maar zo kort onderweg geweest.

- Ik had gedacht in deze buurt, een volkslogement je - waarom zou je veel geld uitgeven om te slapen?

Een beetje schamper zei Titia: - Ik houd van een goed bed.

- In Frankrijk zijn alle bedden goed - zindelijk niet - maar wij slapen met dichte ogen.

- En wat doen jullie met wandluizen?

Voor het eerst lachte Jo. En nu liepen ze gearmd de straat op, alsof ze in dat huis niet mochten blijven en dit hen nader tot elkander had gebracht.

- Hoe dichterbij hoe beter, vind je niet? Jo gaf haar arm een rukje.

- Natuurlijk - schouder aan schouder in de strijd.

Het kamertje dat hun werd getoond, was klein, maar bevatte een tweepersoons bed. Titia ging erop zitten, het had geen stalen veren.

- Ze kon het hier zeker wel een paar nachten mee doen?

Titia knikte. In haar brieven had ze over een verblijf van twee weken gepraat, maar ze wilde dit de ander niet herinneren. - Ik zal het proberen, zei ze. De hotelhoudster stond er zwijgend en onverschillig bij.

Onafgesproken namen ze een andere weg terug, langs een marktplaatsje dat in gering bedrijf was. Voor het eerst in Jo's bijzijn voelde Titia haar vakantie, nu ze slenterden langs een paar kleurige stalletjes met vroege appels en tomaten, gekrulde andijvie, bloemkolen, glimmende aubergines.

- Paddenstoelen, kijk eens? - morilles en weidechampignons - zullen we wat kopen? Jo bleek een tas bij zich te hebben, en Titia betaalde, hoewel ze schrok van de prijs. Ze vertelde nu meteen van de francs, die ze kon krijgen - maar zeker niet voor Maandag? Het lichte de ander zichtbaar op. Als Titia wat kon missen, zou het heerlijk zijn, als ze de onkosten meedroeg. Ze aten thuis, om de goedkoopte, dikwijls alleen brood; suiker- en koffiebonen verkocht ze, het nieuwe huis slokte alles op. Soms sloeg de angst haar om het hart: wat moest het worden, dat afbraak-zootje? En stel dat het klaar kwam en ze er woonden - o, na jaren misschien - dan was het grote doel weg, waarvoor ze nu leefden.

Ze dorst Arthur deze dingen niet zeggen, hij klaagde dat ze défaitistisch was en werd kregelig; zijn prikkelbaarheid deed haar denken dat

hij niet diep-in zeker was van zichzelf - och, dat de oorlog hem had aangevreten, zoals de vorige oorlog het zijn ouders had gedaan, en daarvoor - en daarvoor... altijd bestaans-onzekerheid en misère voor het volk. Ze kende de luchtigheid van de Fransen na zoveel jaren maatschappelijk werk onder hen, het was een slecht surrogaat voor levensliefde en -durf, zoals andere volken die in hun jeugd bezaten, - een vernis, dat haar niet meer bedroog.

- Geen slecht surrogaat, zei Titia, met zeker nog vijftig procent echts erin. De mensen waren taai, ze kende Arthur nog niet, maar ongemerkt groeide er een nieuwe huid of een nieuwe nagel onder de oude, die aan het afsterven was - zo ging het ook met idealen. Voelde Arthur voor het communisme?

- Ja, zei Jo - hij was lid van de C.G.T. en trouwens, in Vitry viel niets te beginnen als je niet communistisch was gezind, - het was geen toeval dat ze daar bouwden.

Titia glimlachte. Ze waren tijdens dit gesprek het marktplein enige malen omgelopen en de kleuren en het opgevangen rappe Frans waren haar blijven bekoren. Voor zichzelf herhaalde ze: de mensen zijn taai, en in haar steeg sidderend de blijdschap om het leven.

Vóór Arthur thuis kwam, hadden de vrouwen hun maaltijd genuttigd. Titia had voorgesteld te wachten, maar een beetje stroef antwoordde

Jo: - Aanvaard dit nou maar, hij gaat zich eerst wassen en dan masseer ik hem, zijn nek en schouders. Soms dut hij een poosje en wil daarna pas eten. Verwonder je niet over hem, hij is een werkman, je ziet het aan zijn handen.

Nu wachtten ze, Jo had de vuile borden weggenomen en een stuk zeildoek over het tafellaken gelegd.

Het was of ze elkaar voor het eerst open dorsten aanzien. - Heb je aan me verloren? Vroeg Jo.

Langzaam zei Titia. - Neen - je bent natuurlijk minder jong, maar ik vind je mooier geworden - of wijzer. Je praat ook anders over Arthur dan over je vroegere vrienden, - eenvoudiger, - je zweept jezelf niet meer zo op.

- Ik heb nooit een vriend gehad als Arthur, zei Jo en er kwam een schaduw in haar ogen. - Alles van vroeger lijkt me nu onwaarachtig - maar Arthur zegt dat ik het zal zijn vergeten.

Titia bleef luisteren.

- Weet je nog dat je bij me hebt gelogeed en ik je telkens alleen liet uitgaan? Later heb ik daar hinder van gehad - maar toen kon ik niet anders.

- Ja, - ik heb daar juist aan teruggedacht. Ze legde haar hand open op tafel en de ander greep die een ogenblik.

- Zonder wrok, hoop ik?

Hun beider glimlach beefde.

- Zonder wrok - maar ook zonder veel begrip. Je werd bezeten, - waardoor? was het verlangen, was het hoop? - het leek mij zelfkwelling, een onrust van het bloed. Nu ben je anders - waardiger - en mij veel liever.

- Dat komt doordat Arthur van me houdt.

- Maar als je zo was geweest tegenover die ander, dan zou hij ook van je hebben gehouden.

Jo glimlachte. - Hoe kòn ik zo zijn? - Je hebt het wel eens meer gezegd, dat je een onbeantwoorde liefde niet vindt stroken met de menselijke waardigheid; het klinkt verheven, maar... Plotseling hief ze het hoofd. - Daar is Arthur. Hij zwaaide de deur wijd open en stond in twee stappen voor hen. - Madame, zei hij tegen Titia, - hebt u een goede reis gehad? Er was geen verlegenheid in hem en hij vond het niet nodig te worden voorgesteld.

- Arthur, zei Titia, - hoe gaat het? Hij was breedgeschouderd en blond, hij leek niet op een Fransman, dacht ze. Zijn zwart fluwelen broek slobberde, daarboven droeg hij een helderblauwe kiel, die aan de hals open stond. Zijn huid was bijna meisjesachtig blank, met enkele sproeten en zijn forse kop had zuivere trekken. Zonder verdere plichtplegingen liep hij het kleine washokje binnen; Jo volgde hem. - Masseren? nee, nee, hij had nauwelijks gewerkt, hij zou gezicht en handen wassen, daarmee basta. Jo zette een toebereid bord op tafel. Hij at schielijk en

voorovergebogen, terwijl de beide vrouwen naar hem keken. Titia voelde een aandacht in zich, die haar gespannen hield; ze zag de toewijding in Jo's stille gezicht en in heel haar houding. Nu reikte Arthur haar het lege bord en zonder een woord ging Jo het vullen. Terugkerend was er een glans van bevrediging in haar ogen, die Titia ontroerde.

- Zal ik een appel voor je schillen? Ze deed het en legde de partjes op het zeildoek.

Toen hij klaar was met eten, wendde hij zich tot de gast.

- Wilt u morgen het huis zien, waaraan wij bouwen, of wandelt u liever op de grote boulevards?

Ze wilde stellig het huis zien, ze hoopte te kunnen meewerken.

- Ho-la-la - ze kende dat werk niet.

- Hoe *hij* het had geleerd? vroeg ze.

- Door het te doen en erover na te denken. Je begon de oude brokken steen te bikken en te sorteren, - neen - je begon de fundamenteën bloot te leggen als die er waren en een pad eromheen te maken. Maar je grootste zorg was hoe aan materiaal te komen. Hij kocht zoveel mogelijk op afbraken, eergisteren had hij een raamlijst op de kop getikt, een stalen, afkomstig uit Holland. De overige zouden waarschijnlijk van hout zijn, maar dit was zijn eerste; - hij zou het huis 'Het Nieuwe Venster' willen noemen, dat

kon meteen symbolisch zijn voor hun blik op de wereld.

Onwillekeurig keek Titia naar Jo en zag een bos over haar gezicht; ze knipoogden even naar elkaar.

Zouden ze die dingen in haar land voor atelierramen gebruiken? - Jo had hem verteld dat heel Holland schilderde, en het was te klein voor een fabriekstraam. - Ze praatten voort, ook onder het afwassen; het werkhokje was te eng voor drie, maar Arthur stond in de deuropening en borg het schone serviesgoed weg. - Morgen konden ze niet veel doen, wat rondneuzen; als hij Maandag geen balken kreeg voor de zoldering, liepen ze vast en konden naar de Rivière gaan voor hun vakantie, - nee, beter naar Bretagne, om te zien of zijn droom werd bewaarheid. - Een pracht-droom: hij stond op een klein eenzaam strand en de golven spoelden maar aan, - eerst riet, gepluimd en wel. Een droom was als een film, de beelden versprongen, het riet stond plotseling overeind, het ritselde onder zijn handen; hij ging op hoge waterlaarzen langs de oever van een meer en wist dat hij het riet zou snijden. Maar toen brandden opnieuw de golven, groen-grijs, doorzichtig en brachten hout aan, planken en zware balken; hij bukte zich, de armen ver uitgestrekt, begerig, maar met een gevoel van recht. - Er naderde een boot met leisteën, zonder bemanning, - hij dacht:

waar moet ik alles bergen? en ook deze woorden: de zee geeft terug wat ze heeft genomen, ze is de grote communist, die het kapitaal opslokt. - Nu sperde hij zijn mond open en lachte. Jo, de theedoek nog in haar hand, sloeg de armen om zijn hals.

- Arthur, zei ze, - ik houd van je.

- Ho, zei hij gesmoord, - nu slaan de golven over mijn hoofd.

Titia had zich afgewend.

Toen de duisternis viel, zaten ze nog aan het kleine rooktafeltje. Ze hadden niets meer genuttigd, maar Titia miste het niet. Er waren ogenblikken van zwijgen, die ze alle drie zo goed als onbeweeglijk doorbrachten en waaruit de grauwe wereld rondom rust scheen te putten. Hoe heb ik me de eerste avond in Parijs voorgesteld? dacht Titia - weet ik het nog? misschien gretig onderzoekend, bijna zonder halt, een speurtocht zonder bezinning - en nu is er dit, waaraan alle uiterlijke pracht en alle beweging vreemd is. Ze voelde een ontroering zo diep, dat ze wilde knielen en het gezicht verbergen. Het was alsof haar wezen zich splitste, ze zag een neergezonken vrouw, het hoofd gebogen op de stoel, waarin zijzelf zat.

Jo had haar hand in die van Arthur gelegd. - Je hebt vandaag niet hard gewerkt, zei ze, en toch ben je rustig.

- Ja - en?

- Je beweert dat er voor jou alleen rust is bij grote lichamelijke vermoeidheid.

Hij glimlachte. - Blijkbaar zijn er uitzonderingen - of ik ben vermoeid zonder het te weten. Of ook zou het kunnen zijn dat ik me aanpas aan jellie beide vrouwen, zoveel aristocratischer dan ik, want jellie vindt genoeg in stil zijn en denken.

- Ik geloof niet, dat ik iets heb gedacht, zei Jo.

- Gevoeld dan, maar bewuste gevoelens zijn ook gedachten.

Het bleef een ogenblik stil; toen zei Jo zacht en een beetje hees: - zeg niet 'aanpassen', je doet het moeiteloos, zo licht als een wolk verandert. Ondanks de duisternis zag Titia zijn beschroomde glimlach. Hij antwoordde: - Je praat zo mooi tegen me, omdat je van me houdt. Nu wendde hij het hoofd naar de ander. - Ik zal u iets zeggen. In mijn jeugd hield ik van een vrouw om haar durf, of zelfs om haar brutaliteit, haar overmoed; ik herinner me een meisje met een schelle lach, dat ik begeerde, ik zou nu zeggen: om de pijn van die klank. Later had ik een vrouw lief om haar schoonheid, om de weelde van haar lichaam. - Toen ik pas in de C.G.T. kwam, heb ik klaarheid van overtuiging bewonderd, kracht en felheid van een maatschappelijk ideaal. Ik ontmoette vrouwen van partijgenoten, die mager en strak van verbetenheid waren door hun strijd om recht, en ik vond hun scherpe trekken

en hun harde ogen mooi. En nu - nu houd ik van Jo, en zal haar trouw blijven, omdat ze mij liefheeft. Dit is een eind-stadium, want ik kan mij geen eenvoudiger reden denken - het is de reden waarom God de wereld ging scheppen: er moest iets zijn dat Hem lief had.

Hij stond plotseling op en rekte zich. Titia begreep zijn bedoeling. Ze vroeg: - Hoe laat zal ik morgen terug komen? De avond was voorbij en begon zijn leven in de herinnering.

De volgende morgen was ze er vóór de afgesproken tijd en zag Jo in de nu zonnige kamer bezig een tas met mondvoorraad te vullen. Weer trof haar het onpersoonlijke van de armoede. Ze vroeg: - Waar is Arthur?

Jo antwoordde: - ontmoeten hem bij de tram, en ging na een ogenblik voort: - Hij kan nooit blijven, mijn huisjuffrouw is tè precies daarop.

- Maar jullie zijn getrouwd.

Jo wrong een kruik met melk naast het brood in de tas. - Ze weet wel beter; 'laat u mij maar uw certificaat zien'. Ze komt iedere avond met een afleidend woord en een plechtig 'wel te rusten', - maar ze kijkt - eerst in de kast op de overloop, dan hier en in het werkhokje - één blik van haar is voldoende. We zijn op goede voet samen, ze is niet helemaal harteloos, maar het huis is haar broodwinning.

- Dat kon een bordeel ook zijn.

- Ja, maar ze heeft eenmaal het fatsoen gekozen en houdt daar fanatiek aan vast; och, ik mag haar wel.

Ze ontmoetten de vrouw even later op het trappenhuis en wisselden enkele woorden met haar. Titia werd voorgesteld: mademoiselle Clévère.

- Je had me niet verteld dat ze mooi is, zei Titia, en vond er plezier in gissingen te maken omtrent haar afkomst. - Portugees-Joods, of een tikje Indianenbloed? - één Moorse grootmoeder misschien? Een prachtig en gesloten gezicht, ze zou willen zeggen: zonder een eigen bewogenheid, maar met alle roerselen erin van een oud voorgeslacht.

Jo luisterde maar half. - We moeten flink doorlopen, zei ze, anders wacht Arthur maar.

Hij zwaaide zijn arm al uit de verte.

- Hebt u goed geslapen, Titia?

- Uitstekend, zei ze, - beter dan thuis.

- Dat doet de Franse lucht.

In de tram, die vol liep, praatten ze niet veel en weer vermeed Jo het Nederlands. Ze raakten niet los van de stad, de huizen bleven hoog en aaneengerijd, maar de voordeur stond veelal open; kinderen liepen in en uit, men droeg een stoel naar buiten voor een oudje, dat in de zon ging zitten. Titia wist niet waarnaar ze verlangde. Ze had eens in Lugano gelogeed en voelde zich de eerste morgen op weg naar het

meer tot haar verwondering vastgehouden door de kronkelstraten en de winkeltjes van de oude stad. Er waren veel juweliers en ze zag een ketting van opalen, die haar verrukte, - maar onderwijl wist ze dat de bergen in het meer weerspiegelden en de hunkering daarnaar verrijkte haar vreugd. - Maar nu was haar stemming wankel. Wilde ze de Notre Dame terugzien, het bitter-lieflijke gelaat van Gioconda in het Louvre? Gisteravond was Jo haar lief geweest, ze voelde als mooi de trekken, die ze niet duidelijk meer kon onderscheiden in de schemering - maar hoe zou het vandaag zijn? - maakte Arthur's nabijheid alles goed? Hij raakte haar hand aan om te beduiden dat ze er waren. Het stadsbeeld was niet veranderd. De weg vervolgden ze nog; er kwam een pleintje, dat iets gemoedelijks had door lagere huizen en een kerkje in Romaanse stijl.

Toen sloegen ze rechts af, een smal steenpad langs een oude muur, de helling op waar de huizen schots en scheef stonden, - slordige bouwsels, onbeholpen, bijna zoals een kind ze tekent.

- Ik zou dit wel eens met vreemde ogen willen zien, zei Arthur, - het is als keuze misschien heel gek - maar wat betekent 'keuze'? Het vinden van een mogelijkheid en merken dat je daar blij mee bent.

Ze kronkelden omhoog, achter elkaar nu; het pad, omzoomd door lange heggen, waarachter

de tuinen lagen, was maar een paar voet breed.

- Hebben jullie ook een tuin? vroeg Titia. Hier en daar zag ze hoge zonnebloemen, en een enkele boom.

- Ja, een lapje grond dat nog moest worden bewerkt - werk voor een heel leven; Arthur wilde de pastoor vragen, hun tuin te beplanten, hij was de enige die rozen kweekte. Je zag zijn huis van hier, en ginds hun plekje, hun put, want meer was het nog niet.

Er groeide een winde in de haag, op de hoek stond een sparretje. Dan een ruwe stoep, - opzij lagen hopen stenen - en ze stonden binnen het fundament. Het was er warm, de zon had al urenlang staan stralen.

Titia moest alles zien; de achterste helft was veel dieper dan de voorste en had een betonnen vloer; daar het terrein helde, staken de muren aan die kant gedeeltelijk boven de grond uit en waren daarin ook raamlijsten gevat. In een hoek was een klein stukje vloer blijven zitten en vormde een afdakje, waaronder wat keukengerei stond. Ze zouden deze ruimte tot woonkeuken kunnen maken, zei Jo, - wat vond Titia daarvan? Arthur wilde alleen een kelder, en dan een tweede verdieping op het huis, die niet nodig zou zijn, als hij haar zin deed.

Ze waren afgedaald langs een laddertje, dat tegen de binnenmuur stond.

- Het uitzicht is hier aardig, zei Titia. Ze zag

iets van het kerkje in de diepte en een groot stuk hemel.

Arthur lachte. - Alsof het twee meter hoger minder aardig zal zijn.

- Warm in de winter, ging Jo voort, en dan: - het scheelt ons minstens een jaar in het bouwen - een jaar, dat we samen zouden kunnen zijn. Ze zei deze woorden zacht, een beetje weifelend en Titia begreep dat Arthur's tegenkanting haar onzeker maakte. Nu wachtten beiden op zijn stem.

- Als we laag bouwen, zei hij, - blijft het huis laag, en ik wil het volgroeid hebben, geen dwerg.

- Hij is bang het niet te kunnen verkopen als het buiten-models wordt, hij wil een goede geldbelegging, - *ik* wil een normaal huwelijk, desnoods in een kelder-ruimte.

- Juist, zei Arthur snel, - en dat vind ik niet normaal. Monsieur en madame Ponsier zijn geen mollen of ratten, hun huis zal de andere huizen van Vitry aankijken, want mijn ogen zijn op dezelfde hoogte als die van Titia, of van wie ook. Nu sloeg hij een arm om Jo's schouders. - Neem mij zoals ik ben, met al de trots van mijn verworpenheid.

Titia wendde zich af; de woorden, hoewel pathetisch, hadden haar niet vals geklonken. Een ogenblik later liet Arthur haar het nieuwe venster zien, dat hij losjes onder de aarde had geschoven.

Rondblikkend vroeg ze: - Is alles hier veilig?

Hij knikte. - We zijn kameraden, - en mocht iemand wat stelen, dan jat ik terug.

Een poos spraken ze nog over de plannen, toen gingen de beide vrouwen op de stoep zitten en beloofde Arthur hun koffie te serveren. De hemel was wolkenloos, de huizen, meest kleurig gepleisterd, geel, licht-rood, staken daar scherp tegen af. Tussen het lage groen van heggen en moestuinen stonden enkele bloeiende planten, maar lag ook veel steenslag in allerlei tinten van grijs. De rozen van de pastorie-tuin waren achter een oude, grijs bemoste muur verborgen. Titia wist niet waarom dit beeld haar boeide, maar voelde er lang naar te kunnen kijken. Onderwijl gaf ze antwoord op enkele vragen van Jo, een beetje afwezig, daar ook de woorden niet dringend klonken. Er kwamen wat wandelaars langs, mannen meest, die traag lopend een gesprek met elkander voerden. Toen zei Jo wel altijd in Frankrijk te zullen blijven, ook al zou ze Arthur verliezen.

- Waarom verliezen? vroeg Titia, - of liever: waaraan?

- Och, dat wist ze niet, maar zolang je leefde, stond je bloot aan de tijd. Hij had haar nu trouw beloofd en meende het goed, maar wat kon er niet gebeuren nog voor het huis overeind stond? Woonden ze er eenmaal, dan zou ze misschien rustiger worden, maar de onzekerheid

verlamde soms haar werkkraft. Arthur zei dat ze te moe was en beter niet kon helpen. Dan bracht ze soms verstelgoed mee en zat hier te naaien, op ditzelfde plekje. Honderdmaal had ze gedacht: Ik zit op onze eigen stoep. Zolang ze Arthur hoorde werken, bedwong ze zich, maar dikwijls liep hij weg, meestal op zoek naar materiaal, dat hij langs veel slinkse wegen moest zien te bemachtigen. Als hij eindelijk met iets aankwam, was zijn blijdschap ontroerend, zoals om dat stalen raam. Maar dan dacht ze weer, dat hij het doel van het bouwen was vergeten en enkel het plan koesterde, zoals madame Chémène het fatsoen. Och, misschien deed ze hem onrecht.

- Ja, zei Titia, - en je zoudt er je leven mee kunnen verknoeien.

- Mesdames! riep Arthur en de helderheid van zijn stem trof Titia na de gesluierde woorden van Jo. Op een plankje droeg hij drie kommen met koffie. - Jemie zit daar als slapende beelden, de één met nog vermoeider rug dan de ander. Ah, meiskes, en ik wilde voorstellen vanavond te dansen; niets heeft onze gast nog genoten dan een goede nachtrust en een zonnebad.

- Veel meer, zei Titia, - veel meer - wacht tot ik me in uw taal kan uitdrukken.

Ze dronken hun koffie, Arthur tussen hen in. Jo wilde weten wat ze vandaag konden doen. - O weinig, wat stenen sorteren. Morgen ging hij

op balken uit, en misschien zou hij alle vacantedagen daaraan moeten geven. Hij liet zich niet ontmoedigen, want hij had een vrouw met groot geduld. Geduld was de kracht van de rijpe mens - dat kwam hem maar zó voor de mond, en was waarschijnlijk een diepe waarheid. Hij stootte haar aan met zijn heup. - Ik zal vanmiddag langs alle huizen lopen en zien waar een balk teveel is; die neem ik dan op mijn schouder, huizen zijn er om elkander te helpen. - Dit is oorlogs-humor, madame. - Ik loop vanmiddag over zee naar Sicilië en ga eens kijken of die Duitsers niet een plekje hebben opengelaten waar we kunnen landen, enzovoort.

Jo legde haar hoofd tegen zijn schouder. - Je praat goed.

- Mijn hennetje, wil je met me dansen?

- Op de keldervloer, zei ze, - die je zo zorgvuldig waterpas hebt gemaakt. Haar stem klonk slaperig.

- Zodat we nooit samen op een hellend vlak komen, zei hij en raakte haar hoofd met zijn lippen.

Titia tuurde voor zich uit; er groeide iets dicht voor haar voet, dat ze niet kende, een klein, lila bloempje. Jo was moe en wantrouwig, dacht ze, hoe kon het anders, na deze oorlog, de mensen waren te diep geknauwd, en wie niet de kracht vond tot een vernieuwing, verbloedde aan het oude zeer. - Had ze dit ergens gelezen, of las ze

het in de gezichten om zich heen? Plotseling dacht ze aan madame Chémène, in wie ze alle hartstochten had gezien van een oud voorgeslacht, terwijl de vrouw zelf misschien nauwelijks had geleefd? Als dit mogelijk was, gold het ook voor haar; maar ze kwam ertegen in opstand, ze wilde niet verstarren en uitdoven vóór ze had... voor ze...

Arthur had Jo achterover getrokken, hun schouders steunden nog op de stoep, hun hoofd niet meer.

- Straks gaan we over de kop, zei Jo gesmoord. Arthur stak zijn benen omhoog en duikelde.

- Dat's een koud kunstje, doe het ook eens? niemand kijkt naar je rokken. Maar Jo legde het hoofd op Titia's knieën. - Het is te warm, zei ze, - het is ook veel te warm om te dansen. Arthur slenterde weg, zijn broek ophijsend. Titia keek hem na - ze raakte Jo niet aan met haar handen. Het uitzicht op de schrale heuvel met de belachelijke huizen werd haar langzamerhand lief. Ze wende aan de kleuren, die kinderlijk licht en grillig in grote vlakken waren uitgestreken onder het diepe blauw van de hemel. Ook Arthur was kinderlijk, moest ze denken en van een wijsheid, die daarbij paste. Dat leverde dan samen een cultuur, zoals op deze heuvel stond verbeeld, en alleen de pastoor kweekte rozen. Maar het was haar of ze de schoonheid van het lelijke begon te zien en haar ogen gingen

wijd open. - Jo richtte zich op en zei voor het eten te zullen zorgen. Nog een ogenblik bleef Titia roerloos zitten.

Ze dansten niet, die avond, het was te beklemmend warm, een lichte nevel vertroebelde de sterren. Nog hield de dag hen vast, terwijl ze treuzelend spraken over die van morgen. Titia wilde allereerst haar geld afhalen en dan in Parijs de oude plekjes opzoeken. Jo zou lang slapen en in de middag een maaltijd bereiden voor hen drieën, ze moesten dan op tijd komen. Arthur schudde het hoofd, hij beloofde niets anders dan dat hij terugkwam. - Ik denk dat dat het voornaamste is, zei Titia.

Ze zwegen een poos; de duisternis werd dichter. In de buurt was nog een man aan 't werk, zacht en toch helder klonk de metalen klop op harde steen. Een enkel huizenlicht tekende flauw een raamlijst af, betastte een stuk vale muur. Twee vleermuizen begonnen boven hun hoofd te fladderen als zware, stervende vogels. Naast de mortelbak viel een grijze lichtschijn, waarin Titia zich iets zag roeren; het bleek een egel te zijn, die nu op te kleine pootjes waggelend de schaduw inliep. Ze keek opzij naar Jo en Arthur, die tegen elkaar aanzittend schenen te slapen. Even wilde ze ook haar hoofd tegen Arthur's schouder leggen, maar ze bewoog niet. Vóór zich in de tuin van de buurman piekten de

bonenstaken dreigend als lansen; ze keek er strak naar, totdat haar ogen dicht vielen.

Ze wist later niet meer hoelang het had geduurd, alleen merkte ze toch tegen Arthur aan te leunen en een doezelig zwaar hoofd te hebben.

Jo vroeg het eerst naar de tijd en met moeite begonnen ze te denken. Er viel nog wat bijeen te zoeken, te overleggen voor de volgende dag, toen liepen ze langzaam naar de tram, waarin ze het nooit aflatende rumoer en de vale lichtgloed van Parijs tegemoet reden.

Die Maandagmiddag was Titia niet laat, het geld had ze zonder moeite gekregen. In het Louvre onderging ze dieper dan te voren de macht der oude schilders en daarna door de stad lopend, leek ze ontvankelijker geworden voor de mensen om haar heen. In een klein café dronk ze slechte zwarte koffie tegen de dorst en had de neiging lang te blijven zitten om alle bezoekers in zich op te nemen, maar voelde ook bij scheuten een verlangen naar de schamele voorstad op de heuvel. Ze zou Jo en Arthur haar geld geven, ze wilde meebouwen aan het huis, ook met haar handen. Als ze maar konden beginnen, - ze begreep niet wat er al die tijd aan de put was gedaan, behalve het vernieuwen van de keldervloer.

Toen ze de rechte straat omhoog liep, voelde ze haar hart kloppen, de aanblik was haar al ver-

trouwd, ze zag de bloeiende pastorie-tuin, de sobere kruisjes op het kerkhof. Het pad kronkelde, gindse populier moest ze aan haar linker hand krijgen. En zodra ze een voet op de stoep had, zag ze het: in het diepste gedeelte stonden Jo en Arthur onder de balken, ze wuifden naar haar, strekten hun armen omhoog. Op de steile ladder naar hen toe moest ze haar vaart bedwingen.

- Veine gehad, bij de eerste de beste houthandelaar, daar stond een hoge meneer, mengde zich in niets, hoorde met een strak smoel hoe vlot een rechtmatige koper werd bediend. Titia zag de vreugde in zijn trekken, maar ook een verbeterheid - omdat een mens in deze maatschappij veine moest hebben? Hoe hij de balken had vervoerd, - vroeg ze.

- Op een gehuurde bakfiets - en kijk wat hij er nog meer op had meegebracht? In een hoek van de kelder lagen de drie delen van een matras naast een kermisbed. Nu bleven ze hier slapen, zei Jo, maar Titia hoefde niet, al was het uittrekbedje voor haar, - ze mocht naar madame Chémène terug.

- Naar het grijze fatsoen in het dodenhuis, zei Arthur, en Jo lachte daar schallend om. - Was het zó erg? zij voelde het dan niet meer.

- Onder de blote hemel slapen? zei Titia, - en als het 's morgens dauwde? Ze zag een glans over Arthur's gezicht komen. - Dan waren hun

kleren nat en droogden weer in de zon - regenen zou het niet.

Ze aten, kort daarop, dikke soep met vlees erin, naast elkander op het kermisbed gezeten. Toen de borden waren gewassen, zei Titia plotseling: - Nu wil ik mijn geld zien. Ze haalde de bankbiljetten te voorschijn en reikte het bundeltje aan Arthur. - Hier - voor jemie huis, - voor sterke vloeren en een trouw dak. Die woorden kwamen haar onvoorbedacht en ze zag Arthur's ontroering. Hij stak zijn hand niet uit naar het geld.

- Maar Titia, geef het aan mijn vrouw, misschien durft zij het aannemen.

- Dat blijft toch hetzelfde?

Hij glimlachte om haar ernst. - Wat weet ik daarvan? misschien koopt ze er een snoer paarden voor en gaat daarmee Chancen langs de boulevard des Italiens.

- Dju, zei Jo, - hij is grappig, die balken hebben een ander mens van hem gemaakt. Maar Titia voelde zich een beetje dom en borg het geld stilletjes op. Toen sloeg Arthur een arm om haar schouders en kustte voorzichtig haar wang. - Ik dank u, Titia, - u zult ons zegen brengen.

Ze werkten totdat de avond viel en Arthur maande tot ophouden. Jo keek over de kelderrand. - Buiten is het nog licht, zei ze en ging meteen voort: - we zullen nu gaan praten over 'buiten' en 'binnen'. Ze leunde tegen de muur.

- Als we een... een poes hadden, zou ik die nu binnen roepen vóór het helemaal donker is. Titia dacht: een kind - je hebt willen zeggen een kind - en voelde haar hart naar Jo uitgaan.

De buurman van links kwam eens poolshoogte nemen, ze zagen hem boven zich, een slappe, onscherpe figuur in de schemering. - Ah, zei hij, - balken, dat huis groeit als kool. Hij keek naar Titia. - En een jongmaatje in dienst genomen; denk eraan, Ponsier, het mag hier geen grootbedrijf worden.

- Kom beneden, zei Arthur, - een buurman mag de eerste gast zijn.

De ander wimpelde af. Hing daar een touwladdertje? - hij kon het slecht onderscheiden bij dit licht, maar hij was geen zeeman.

Arthur lachte. - Hoor hem, alsof hij hier niet eerder had rondgeneusd en iedere steen kende. De beide vrouwen waren naast elkaar op het bed gaan zitten. Wat ze zou doen, wilde Titia weten, terug gaan naar Parijs? - ze was wel moe, toch zou ze niet willen dat die tjalken minder zwaar waren geweest.

Was ze bang niet te slapen op het veldbed?

Dat niet - maar hen tweeën te hinderen.

Of ze snurkte?

Misschien - niemand had het haar gezegd, maar....

- Je blijft natuurlijk, zei Jo.

Ze had die morgen haar hotelletje betaald en

had schone kleren aangetrokken, - die nu trouwens wel vuil zouden zijn. Daar dachten ze niet aan - verschoenen deed je je eenmaal per week. De mannen waren een politiek gesprek begonnen, hun woorden klonken dof, alsof ze zich aanpasten bij de duisternis. Jo wilde kijken hoe ze de stukken matras het best kon neerleggen, Titia stond op om haar te helpen. - Op hoeveel manieren dit mogelijk zou zijn? Ja, dat was een wiskundige vraag, maar ze gingen waarschijnlijk niet in elkaars verlengde liggen? Titia geloofde dan nog maar op drie manieren. - Goed, zei Jo, dan koos zij de derde, en terwijl ze een T-stuk maakten van de matrassen: op hoeveel manieren konden drie mensen zich over twee bedden verdelen?

- Natuurlijk ook op drie.

- Waarom? dat wist ze nog niet.

- Het volgde logisch uit het voorgaande.

- O, zij was knap in deze dingen. Wat haar, Jo, altijd hinderde, was dat ze de inhoud van twee pannen niet kon verwisselen zonder een derde vaatwerk te gebruiken, en het gaf haar een huivering te bedenken dat niemand dit ooit zou uitvinden. - Ze lachten daarom en gingen eensklaps naast elkander liggen.

- Dit is één van de drie manieren, zei Titia.

- Ja, zei Jo, - ik ben er, en toen, na een ogenblik van stilte: - Lijkt het je helemaal onmogelijk dat Arthur jouw man zou zijn?

Het ging door Titia heen: ze heeft me niet eerder gevraagd hoe ik over hem denk. - O nee, zei ze, en er was nauwelijks een adempauze tussen hun beider spreken, - neen. Ik zit nog vast aan vooroordelen, maar als ik jouw leven had gehad, hier in Parijs - en misschien ook zonder dat... - Ik geloof, zei Jo, - dat jij behoefte hebt aan vernieuwing.

Dit keer duurde het even vóór Titia antwoordde. - Vernieuwing - of een doop. Ik dacht toen ik die laatste balk optilde met jou, die zo zwaar was, dat ik eigenlijk nog niet heb geleefd. Ik heb maar langs de kant gestaan en heb alles wat langs me trok maar een beetje ironisch beschouwd; - nooit ben ikzelf inde stoet geweest, - in de optocht, de aanval, hoe wil je het noemen.

- Ja, zei Jo, - dan zul je nu eens in de voorste gelederen moeten, de ergste stoten opvangen. Ik heb soms tegen je gewrokt, omdat je maar aan die Bank bleef werken, de geldwereld lijkt me zo hartverschrompelend - maar Arthur zegt dat ik eenzijdig ben door het enige heil te zien in kinderverzorging en dat ik kind aan huis zou zijn bij de Banque de France, als ik geld had. Een man is van nature minder eenzijdig dan een vrouw.

Titia dacht aan Boasson, die haar had gezegd dat de sfeer bij Verweul en Thiessen hem te kapitalistisch was. Wat zou hij gaan doen als hij

het daar niet kon uithouden? - wijnbouwer worden in het Zuiden, misschien, op een helling als deze werken onder de zon? Neen, niet als deze. - Ze kon het beeld van die man niet vasthouden, het leek nauwelijks meer werkelijkheid, dat ze met hem op de stoep van het kantoor had gestaan - en toen, waarover hadden ze gepraat? - Ze ontgaf het zich.

- En Arthur, zei Jo, - is los van alle conventies, maar niet van alle banden, - hij wil een wettig huwelijk. Ze sprak hierover voort.

De ander luisterde niet meer, zo hier en daar ving ze een woord op, ook van de beide mannen, maar nu de duisternis dieper werd, wilde ze dat alles zou zwijgen - ze zou haar gezicht naar de muur keren en alleen zijn.

- Bonsoir, mesdames, riep de buurman.

Jo kwam vlug overeind. - Ah, we gaan een ogenblik met u mee in huis.

Toen ze boven kwamen, zag Titia de kleurloze hemel, waaraan een enkele ster zonder flonkering zichtbaar was. Maar een warm licht scheen uit tientallen vensters, naast en boven elkander. Ze had dit ontelbare malen gezien, ook in deze schakering, al woonde ze in een vlak land. Maar op dat ogenblik voelde ze zich dieper afhankelijk van de mensen dan ooit tevoren.

Ze bouwden aan het huis, de volgende dagen, en de zomer leek onverwoestbaar. Arthur werkte

gelijkmatig met stijgende kracht naar de middag toe, en dan langzaam afnemend gelijk met de zon. Het verwonderde Titia dat ze de hitte verdroeg, maar toen ze begreep zichzelf te moeten aanvaarden met een brandend gezicht en een zwetend lichaam - iets wat ze vroeger niet had gekimd - ging het zonder moeite. Ze hielp zo goed mogelijk, ze zat op een lange steiger en metselde aan een muur. Arthur legde de steenblokken onder haar bereik, maar kon niet verhinderen dat ze die zelf moest hanteren.

- Langzaam, langzaam, riep hij haar soms toe en gebaarde afdempend met de hand, als hij haar driftig zag bewegen.

Dan, in de avond, gaf hij haar een lesje. - De amateur wordt gekenmerkt door ongeduld, zei hij, - maar wij aanvaarden het tempo van de goede vaklieden. De zorgvuldigheid van overleg en uitvoering zal het cachet geven aan ons huis. En toen lachte hij. - Dit hebben wel alle eigenbouwers gezegd, en zie naar het resultaat. De één heeft speciale zorg besteed aan het dak, de ander aan het invoegen van de vensters, en beiden zien niet waaraan ze mank gaan. - Nu hebben wij natuurlijk alles overdacht, maar al bouwend stuiten we toch eens op iets - nou ja - het is een kleinigheid, niemand zal er zich aan stoten, - vooruit, we lichten er de hand mee, - we kunnen niet anders. Zo is Vitry-hoog ontstaan, behalve de kerk en de pastorie, en wat

zeggen de gelovigen in het voorportaal? ‘Mijn God, het is Uw huis, maar Ge zult ons hier nooit verschijnen’.

Die avond zuchtte Titia van moeheid en voldoening. Wel streed ze nog met zichzelf: zou ze naar de stad gaan en haar valies halen? - Maar Jo en Arthur dachten niet aan schone kleren en ze wilde niet anders zijn dan zij. Waarom niet? vroeg ze. - Och stil, deze korte tijd niet - later gingen ze toch weer uiteen. Maar ze stond met de blanke ogen van een kind tegenover dat ‘later’.

Het was tot de omwonenden doorgedrongen dat Ponsier geluk had gehad en sommige mannen kwamen eens kijken. Een ogenblik soms dacht Titia aan haar moeder, die haar hier moest kunnen zien. Toch zou moeder de grapjes van Arthur weten te waarderen, al zou ze aan het eind zeggen: - Jij praat altijd over de man van een ander. Gisteren, in Parijs, had ze een briefkaart aan moeder gepost, - was dat pas gisteren geweest?

De vele lichte uren van de dag gingen snel voorbij en leken in terugblik tot enkele minuten te zijn geworden. Jo zorgde voor de maaltijden en soms ging Titia mee inkopen doen, als haar werk een ogenblik stokte doordat Arthur nieuwe specie moest maken of stenen aanbrengen. Er was weinig variatie in hun eten. Jo moest alles op één primus bereiden en ze hadden geen geld

voor de zwarte markt. In haar vrije tijd hielp ze de buurvrouw met wassen en strijken, het metselwerk viel haar te zwaar en ze wilde zich bemind maken in Vitry.

Zo liep de week ten einde. Vrijdagsmiddags stelde Jo voor naar de stad te gaan om haar kamer te betalen. Dat kon tot Maandag wachten, meende Arthur, hij moest dan toch naar de fabriek terug, maar Jo fronste het voorhoofd: madame Chémène was ook daarop zeer precies en haar wantrouwen lag altijd op de loer.

- Dat wijf is haar nachtmerrie, bromde Arthur. Titia bood aan haar te vergezellen en zag Jo aarzelen. - Zou ze dat wel doen? madame Chémène had een andere Titia uit Holland zien komen dan deze. Maar nu vloekte Arthur en ze besloten samen te gaan, plotseling lachend om hun uiterlijk.

In de tram vielen ze niet op: het was een lijn die door het werkende volk werd gebruikt, maar in de métro zag Titia enkele verwonderde blikken langs zich gaan. Het maakte haar overmoedig. - Ik voel me de bruid van de jonge Balder, zei ze hardop, - of een rijpende korenaar.

- Je Nederlands wordt hier niet gewaardeerd, zei Jo, Frans sprekend.

Ze trok met de schouders, mompelend: mij een biet. - Bijna zwijgend liepen ze van het métrostation naar huis en de vuile, hete stad had voor Titia geen enkele bekoring.

Toen ze de open voordeur binnengingen, trad de eigenaresse hun tegemoet, een uitdrukking van geresigneerde afkeur in haar fijne trekken.

- Ah, bent u daar, er zijn brieven en telegrammen gekomen voor mademoiselle Clévère - ik zal ze u geven.

Twee brieven van haar broer, zag Titia en twee onpersoonlijke telegrammen.

- Wat zou er zijn, vroeg Jo bezorgd, - wat denk je? - maar de ander bleef rustig. - Iets met moeder. In de kamer gekomen, las ze: Telefoon mij zo mogelijk, Kees. En daarna het andere telegram: Moeder zacht heengegaan. 'Heengegaan', dacht ze, in dit verband betekent dat gestorven. Ze reikte Jo het papier, ze zag de vuile vitrages voor de stoffige ramen hangen, rook de lucht van het oude, rottende huis. - Och, zei Jo - wanneer? en zocht naar de datum. - Dinsdag, tien uur 's morgens - we zijn hier sinds Maandag niet geweest. Ze keken elkaar aan, Jo's blik was onzeker.

Langzaam zei Titia: - Dinsdag, Woensdag, Donderdag, ze zal vandaag wel worden begraven - een dood zonder ziekbed is een zegen. Toen zag ze dat Jo het meest was geschokt van hen beiden en omhelsde haar. - Jij hebt een lieve moeder gehad - ik - ik hield ook wel van de mijne, maar we begrepen elkaar niet zo heel goed. - Je moet je brieven lezen, - ga je naar huis terug?

- Dat weet ik niet. Zoek jij bij elkaar wat je voor jezelf nodig hebt, daarginds, en heb je geld voor de huur? Laat ik je toch eindelijk mijn geld geven, ik kan er niets meer mee doen. Maar Jo nam één van de leunstoelen en bleef Titia aankijken, die nu een brief openmaakte en las.

- Maandagavond, zei ze opkijkend, - bij Kees aan huis. Nu gaf ze het bericht, zoals het er stond. - Ik had haar een taxi gestuurd, want ze zag er tegenop te komen en Gusta was jarig. Om tien uur 's avonds vroeg ik of ze terug wilde; ze zei lachend: nee hoor, ik blijf nog wat, ik voel me zo goed alsof ik weer jong ben. En ze begon over haar jeugd te praten, heel opgewekt, en om half twaalf zakte ze plotseling in elkaar - een hartverlamming. De begrafenis is Vrijdagmorgen, je zult natuurlijk terugkomen, maar haast je niet, ik regel alles wel. Ze las een poosje zwijgend, en toen weer hardop. 'Moeder heeft gezegd: Titia is nooit zo jong geweest als ik nu nog ben; hoe haar oude dag zal zijn, begrijp ik niet - en daarbij lachte ze ondeugend. Ik schrijf dit nu maar, omdat ik het later weer ben vergeten.'

De tweede brief was kort. 'Ik heb je nog eens een telegram gestuurd, omdat ik niets van je hoor. De begrafenis kan niet worden uitgesteld in deze hitte. Zeker ben je naar buiten getrokken, het zal in Parijs ondragelijk zijn.'

- Gelukkig geen verwijt, zei ze, - Kees is ge-

makkelijk - en lauw. Ik zal morgen naar huis gaan, vannacht wil ik nog in Vitry slapen - op mijn kermisbedje.

Ze zorgden nu zo vlug mogelijk te kunnen vertrekken. Jo betaalde de huur, zei madame Chémène dat de moeder van haar vriendin was gestorven en waarom had de post niet kunnen worden doorgestuurd naar Ponsier in Vitry?

- Ah, Ponsier, die naam vergat ze altijd weer. Toen wendde ze zich tot Titia en neigde licht het hoofd. - Ik betuig u mijn leedwezen. Het klonk als een koninklijke formule.

Ze liepen de helle straten door, haastig, gearmd.

- Wil je Kees niet telegraferen?

- Och, - waarom?

- Hij is de laatste die je hebt, behalve je schoonzusters.

- Ja, - het is niet veel.

Jo aarzelde. - Je weet natuurlijk nog niets over je toekomst?

- Neen. Ik zal wel wat erven - en ik wil van de Bank weg, zulke gedachten flitsen door je hoofd.

- Je moest trouwen, zei Jo.

- Ja - er zijn geen mannen genoeg. Je kunt niet tegen een arm mens zeggen: trek de honderdduizend uit de Staatsloterij, dan ben je geholpen.

Jo glimlachte vaag, ze wist niet goed wat ze aan dit antwoord had. In de métro stonden ze zwijgend.

Toen ze de helling opklommen naar het huis, zei Titia: we zullen Arthur niet verschrikken door al te strakke gezichten, en liet daar plotseling op volgen: nu hebben we geen enkele keer gedanst, - dat is jammer.

Ze stond een ogenblik stil. De aanblik van de slordig bebouwde heuvel was haar lief als tevoren, - maar niet deze werkelijkheid, alleen de herinnering.

Haar kamer in Amsterdam, vreemd, rijk van kleur en sober van lijn. Kende ze de vrouw, die hier had gewoond? ze voelde zich buiten zichzelf staan. De brieven op tafel dorst ze niet aanraken. Ze pakte haar valies uit, borg mechanisch alles weg. Het was niet veel, vroeger kwam ze van een reis terug met allerlei tastbare herinneringen - nu had ze alleen wat vuile kleren van die paar werkdagen. Ze waste en kapte zich zorgvuldig, zo gauw mogelijk zou ze naar Kees moeten gaan, ze mocht nog niet aan deze kamer wennen. Vroeger had ze er graag op de divan gelegen - maar misschien zou ze nooit meer wennen. Die laatste woorden dacht ze heel intens, alsof ze met sterke druk in haar werden gegrift. Voor de open kleerkast stond ze daarna roerloos en leeg van binnen, zoals een kind soms plotseling stil is na een luid schreien. Nu aaide ze langs een zwarte jurk, en weer, van boven naar beneden, als wezenloos. Den-

ken, zei ze half-luid - je moet weer denken.

Die post kon blijven liggen. - Ik betuig u mijn leedwezen, had madame Chémène gezegd. Wat een vrouw! - Maar ze was hier binnengekomen, omdat ze naar haar broer moest gaan. Ze liet de zwarte jurk over haar hoofd glijden. Had ze haar sleutels, geld en een schone zakdoek? Dat had moeder haar geleerd: geld en een schone zakdoek. Nu gauw.

Zacht, als was ze een indringer, sloop ze de kamer uit.

De volgende morgen wakker geworden, wist ze weer dat ze nog een week vakantie had; dit kwam telkens eens in haar terug met een gedachte aan het vroegere, bijna vervaagde leven, en ontglipte meteen weer. Uit nieuwsgierigheid stond ze op: ze wilde die woonkamer terugzien. Daar hij op het Westen lag, was het licht er anders dan de vorige avond, kort voor zonsondergang: de kleuren gloeiden niet. - Het is hier wel vol, dacht ze, er staat zeker veel overbodigs. Haar blik viel op een reproductie aan de muur: een vrouw zat rustig en goed geborgen in de wijde takken van een boom, haar gewaad en haar losse haren leken tot de boom te behoren zogoed als zijn bladeren en wortels. - Ze had een liefelijk gezicht en hield een naakt kindje in de armen. Het was maar een prent uit een tijdschrift gescheurd, die Titia lang geleden in een

zilveren lijstje had laten zetten. Vele jaren had ze eraan voorbij gezien, nu keek ze weer en dacht: 'De Boom des Levens', een schilderij van Segantini. Haar hart begon eensklaps te bonzen en er zonk een grote droefheid in haar. Afleiding zoekend, liep ze naar de tafel, nam de stapel kranten en brieven op en ging daarmee terug naar bed. Ze kende nog een andere plaat van Segantini: een paar mensen en kinderen in een ronde boot als een hengselmand, drijvend op een rimpelloos meer. De boot scheen geen bestemming te hebben, hij had roeispaan noch zeil, hoewel de rondgebogen mast zeker voor een zeil was bedoeld. Misschien was hij aan het spelevaren, - maar ineens wist ze weer dat het schilderij 'Het Angelus' heette; de mensen waren in devotie verstild, dezelfde rust lag over het geheel als over de boom, waarin het Leven wortelde. Plotseling dacht ze aan Jo en Arthur, zoals ze hen die Maandagmiddag in hun put had gezien onder de eerste balken. - De hartklopping werd nog heviger, haar borst leek erdoor te zwellen, ze wilde kreunen, maar haar keel zat dicht. Alle mensen vonden eindelijk rust in enig bezit, dacht ze, - een bezit voor hun hart, alleen zij niet - haar ontglipte alles. Ze boog het hoofd in de linker arm, die bloot was, er voer iets door haar heen dat ze nooit had gekend, een stuwende drift, die een uitweg zocht. De mond kon ze openen, ze voelde de tanden op

haar vlees, toen beet ze. En door de pijn en het lauwe, vloeiende bloed bedaarde ze niet, maar beet nog eenmaal fel toe. Het volgende ogenblik zonk ze achterover. Maar bijna meteen daarop trok ze het laken met haar rechterhand omhoog en drukte een grote prop daarvan tegen de wond. Achter haar ogen was een warm en duizelig gevoel van dronkenschap, maar ze wist dat ze zichzelf moest verbinden. Gelukkig dat het mijn linker arm is, dacht ze.

Ze liet zich al gauw uit bed glijden, zocht een steriel gaas, watten en een windsel, - het laken had ze door een geknoopte handdoek vervangen. Voor ze aan het verband begon, ging ze op een stoel zitten en dacht na. Allereerst zou ze de deur van haar zitkamer grendelen, ze wist niet of Emmy, de kraamverpleegster, thuis was, maar die kon altijd komen, en zij mocht niet worden gestoord. Onwillekeurig keek ze op de hangklok, die nog stil stond, maar haar horloge wees negen uur aan, dat stelde haar gerust. Ze bracht de klok op gang, onderwijl denkend: waarom doe ik dit nu - maar de kamer was weer haar eigen en alles moest zoveel mogelijk normaal zijn. Als het verband was gelegd, kon ze zich wassen en aankleden. Had ze een blouse met lange en wijde mouwen? - ja, die antieke van bruine shantung. Misschien moest ze haar arm in een slinger dragen. Ze zou de mensen zeggen dat ze bij haar morgen-gymnastiek was

gevallen op de scherpe punt van - van wat? Ze keek rond en zag niets dat hiervoor kon dienen.

- Dan had ze een vaas, of een zalfpotje meegesleurd en was op één der scherven gevallen.

- Goed - een dwaze buiteling, maar de wond was niet erg.

Ze voelde die branden.

Toen ze was verbonden en aangekleed, ging ze zittend op de divan liggen, de kranten en ongeopende brieven onder haar bereik. Gelukkig was de dag zonder verplichtingen, Kees en Gusta hadden haar te eten gevraagd, maar ze had niet toegezegd. Misschien zou ze in het geheel niet eten, - ze voelde zich tot in haar diepste wezen geschokt. Er stond een raam open, een zoele wind streefde bij vlagen haar voorhoofd, om haar heen was het warm en geruchtloos. Lange tijd zat ze bijna zonder denken maar diep bewust van het intense leven van haar hart. Dit was nieuw voor haar en gaf een schrijnend geluksgevoel. Soms meende ze in slaap te vallen, maar de pijn en de spanning van binnen hielden haar wakker. Toen ze het twaalf uur hoorde slaan, vroeg ze zich af wat ze zou doen. De oude huisdokter opzoeken - ergens in de stad wat eten? - Later misschien eten, dacht ze - nu nog niet. En geen dokter. Stel je voor dat hij haar ontoerekenbaar verklaarde. Ze wist dat haar geest gezond was, alleen eindelijk opstan-

dig geworden, toegrijpend, bijtend om iets vast te houden. Traag, met vermoeide ogen, begon ze één der brieven te lezen, die van Hiltje, de weduwe van haar jongste broer. Een keurig schoolmeisjes-schrift, stijve zinnen, maar op één, twee plaatsen drong een spontane hartelijkheid door. Ze zou altijd welkom zijn in Friesland, de kinderen kenden tante Titia nog. Nu rustte ze weer, ze wist niet hoe lang. - Ik lijk wel een zwaar zieke, die toch nog geneest, dacht ze. - De tweede brief bleek van Boasson te zijn, hij ondertekende: Charles Viviers. Er was op de Bank geïnformeerd naar haar adres in Parijs, maar niemand wist het. Dat haar moeder juist moest sterven in haar afwezigheid, misschien voelde ze zich veranderd door deze dood, eenzamer - maar ook bewuster. - Hij zou haar wel niet weerzien, de proef was ten einde, hij ging de volgende week naar Parijs terug, naar zijn vrouw en kinderen. Door huiselijke omstandigheden had hij weg gewild, het betekende weinig dat de proef was mislukt, wanneer de hemel in Parijs wat klaarder zou zijn geworden en hij geloofde wel dat dit het geval was. Aan het einde wenste hij haar een gelukkige toekomst.

Titia dacht over deze brief na. Zonder de pijn in haar arm zou zijn weggaan haar misschien hebben getroffen - nu deed het haar niets, - het was alleen een bevestiging van haar woorden:

‘alles ontglipt me’. Maar deze pijn was werkelijkheid, het was de beet van het leven, dat haar tot nu toe had overgeslagen. Er drongen tranen naar haar ogen. - Ik lijk wel zo'n oude vrouw, dacht ze, die om alles huilt.

Er waren veel meer brieven, maar ze sloeg een krant open - het was die van de vorige avond. Als je moe bent, zei haar vader vroeger, moet je advertenties lezen. - Huwelijk. Wendt u vol vertrouwen tot ons bureau - Nou ja. En weer: Huwelijk. Arts op flink dorp nabij Amsterdam, weduwnaar met vijf kinderen, waarvan drie schoolgaand, zoekt vrouw, tot 40 jaar, die zich over zijn huis wil ontfermen. Laat geen gezonde vrouw, die dit aandurft, zich schamen voor haar verlangen naar een huwelijk. Brieven onder no. zoveel, enzovoort. - Naar de vorm een ongewone advertentie - die man vroeg niet eens een portret. Ze las de woorden nog eens over. Tot 40 jaar - zij was 37. Vijf kinderen - dan wist je waar je voor stond, en je had geen tijd voor tranen. - Maar die man? - je begon natuurlijk met hem *niet* te trouwen en zijn gezicht te leren kennen. Maar als hij haar ter kennismaking liet komen, zag hij een verbonden bovenarm. - Nou ja, dat was een tijdelijk iets, dat genas in - in hoeveel dagen? Ze wist het niet - maar ze zou op die advertentie schrijven. Natuurlijk verplichtte het haar tot niets, ze moest zijn stem horen, de blik van zijn ogen zien, en zijn handen.

En dan nog... Maar als ze hem kon vertellen hoe ze aan die wond kwam, zou ze hem misschien ook kunnen trouwen.

Ze wendde het hoofd naar de muur, een ogenblik nog wilde ze met de gedachte spelen, - ze zou niet werkelijk schrijven. 'Welke vrouw wil zich ontfermen over mijn huis?' - dat was een werk-oproep, geen huwelijks-aanbod, de kinderen waren er al. Jo zag het enige heil in kinderverzorging, had Arthur gezegd - heil voor de gemeenschap, - maar trouwde en zou zich waarschijnlijk tot het eigen gezin gaan beperken. Zijzelf wilde weg van kantoor en zou dan stil kunnen leven van haar moeders erfenis. Hm - dat was geen uitkomst - daartoe had ze zich niet gebeten, gebeten zo fel dat het stak. Maar om te durven. - Ze wilde zich omgooien, maar dat ging niet zo gemakkelijk met die arm, dus draaide ze halverwegen terug. - Stil liggen, zei ze zichzelf, - als jij zo gek doet, moet je er de consequenties van dragen. - Dat waren maar afleidende woorden, ze wist het wel, de gedachten kwamen toch terug. - Om ook het huwelijk aan te durven, waarvan ze altijd de zere plekken had gezien, allereerst bij haar ouders en toen -- en toen -- en toen - Maar Jo en Arthur, dat leek haar anders, hoewel - dorst Jo het helemaal aan? Als het huis af is, had ze gezegd, en daarmee het grote doel wegvalt, wat dan? Toch dacht ze dat Jo het zou redden, -

evenals zij. Vijf kinderen op een dorp, en een doktershuis - het kon niet mooier. Ze wilde schamper lachen, maar dat mislukte - door de pijn?

Diezelfde avond bracht ze haar brief naar het bureau van de krant, daarna ging ze eten in een eenvoudige snack-bar, waar ze op een hoge kruk voor de toonbank zat.

De linkerarm droeg ze in een doek.

- Gebroken? vroeg het meisje dat haar de soep reikte.

- Neen, zei ze licht, - gelukkig niet - een steenpuist.

O, dat hoorde je zoveel na de oorlog, - een penicilline-kuur.

Ja, ze hield zich maar aan haar dokter.

Het eten smaakte haar goed, toch kon ze niet veel naar binnen krijgen.

Bij het naar bed gaan nam ze een slaappoeder uit angst uren lang wakker te liggen en te piekeren over de brief.

Maar alle spijtgevoel bleef weg, ook de dagen die volgden. Er was veel werk, dat gedaan moest worden en soms dacht ze dat die spijt bleef verscholen achter de kleine emoties veroorzaakt door moeders dood en wel gauw zou uitschieten. Ze moest naar de notaris, het bleek dat moeder tien dagen voor haar sterven Titia inderdaad tot enige erfgenaam had aangewezen. Met haar broer overlegde ze omtrent de inboe-

del, schreef brieven aan haar schoonzusters, ze moesten maar komen en uitzoeken wat van hun gading was, de kamers moesten zo gauw mogelijk worden ontruimd. Er was veel rommel, er waren ouderwetse sieraden, die zij niet begeerde, en linnengoed dat hun misschien welkom was. Kees en Gusta konden wat meubeltjes gebruiken, maar ieder laatje zat vol kanten en strikken of brieven en paperassen. Urenlang zat ze uit te zoeken en te verscheuren.

- Het komt goed uit, zei haar broer grinnikend, - dat jij daar je vakantie aan kunt geven; heb je geen last van die steenpuist?

- Och - wel een beetje.

- Als je genoeg krijgt van al die waardeloze resten, dan kom je maar bij ons. Ze ging naar het eigen huis terug, als ze moe was, en voelde dan een rusteloosheid, die ze alleen kon bedwingen door weer te werken, dus waste ze kleren, dweilde met één arm de keukenvloer, stelde orde op haar bezittingen, alsof ook die gauw zouden worden achtergelaten. En tussen alles door dacht ze aan haar brief. Ze had daar geen copie van, maar wist ongeveer wat ze had geschreven: Uw advertentie is eerlijk en bemoedigend, maar mocht ik u zien, dan zal ik me toch wel schamen. Ik ben 37 jaar en heb tot nog toe een leeg leven gehad, - dat komt doordat ik er zelf niet veel van heb gemaakt. Ik wil graag werken, verleden week heb ik mijn vrienden geholpen bij het

bouwen van hun huis - letterlijk - met mijn handen, en dat heeft me grote voldoening gegeven, zelfs vreugde. Het dagelijks werk dat ik tot nog toe heb gedaan - op een Bankiers-kantoor - was maar een fopspeen. Dit besef ik nog niet lang, misschien sinds een paar weken, - ik geloof dat ik een beetje achterlijk ben in zelfkennis en bewustwording. Ik heb niet veel van mijn vader en moeder gehouden en ik heb nog nooit een man liefgehad. Twee van mijn broers zijn in Thailand omgekomen, de derde woont in Amsterdam, maar ik ken hem weinig. De oorlog ben ik doorgewroet, met een beetje honger-oedeem na de bevrijding. Als ik erge honger had, heb ik me wel eens afgevraagd: waarom wil je blijven leven? - maar ik zocht niet naar het antwoord. - Op kantoor heet ik een goede kracht, ik ben accuraat en ijverig en verzuim bijna nooit. - Wat zoudt u nog meer willen weten? - hoe ik er uit zie, - maar ik kan toch niet met uw ogen kijken. Ik denk dat ik een wat zware, plompe vrouw word, als ik oud ben. - O, en dan al die kunst. Ik houd veel van muziek, maar doe er zelf niets aan, moderne schilderijen vind ik lelijk, van Gogh, bijvoorbeeld, en ik houd van toneelspel zoals ik het nooit zie - of bijna nooit. Uw vijf kinderen schrikken me niet af, tenminste nu nog niet, want ze blijven vaag voor me - ik heb zeker weinig fantasie.

Dit overdenkend, meende ze zich wel aan hem

te hebben getoond, maar met erg veel kleren aan en met een schampere blik. Nou, dacht ze, hij zal andere brieven ook hebben gekregen. Maar zijn advertentie kende ze van buiten, - hij sprak niet over geheimhouding en zo, misschien was hij een beetje minder voorzichtig en berekenend dan de meeste mensen.

De wond bleef haar pijn doen, ze begreep de arm meer rust te moeten geven, maar kon hem niet missen bij het huishoudelijke werk. 'Hij' moet er maar eens naar kijken, dacht ze soms, en voegde er een beetje spottend aan toe: dan mag hij wel opschieten, of er komt nog het koudvuur bij.

Zijn briefje kwam Vrijdags, ze zag het al aan de enveloppe. Dr. E. Kruisling, arts, Ouderkerk aan den Amstel. Vreemd, ze had zich niet afgevraagd waar hij zou wonen. Een raar kriebelpootje. Zondag tussen vijf en zes kwam hij eens met haar praten, en hij dankte haar zeer voor haar brief. Dus Zondag. Ze zou een kleiner windsel nemen, in ieder geval de arm niet in een doek dragen. - Toen voelde ze zich inwendig trillen en begon langzaam te blozen. Hij kwam hier, hij wilde haar zien in haar eigen omgeving, dat was niet kwaad overlegd, want stond ze hem niet aan, dan kon hij de deur uitlopen, bot-weg of met een smoes: u hoort nog van me - ik heb een kraamvrouw. - Ze zou hem sober ontvangen, nergens bloemen, en thee met een biscuitje.

Wel was het eerder het borrel-uur, maar een andere gegadigde mocht een streepje vóór hebben door hem iets brandends te schenken, - een eigen brouwsel, desnoods een liefdes-drank. Wat zij zou doen was stof afnemen, - een man zag dat niet, maar zij wel. - Het leek haar overbodig zijn briefje te beantwoorden; schreef hij iets van 'zonder tegenbericht'? Neen, - hij hield blijkbaar niet van franje. Ze zou thuis zijn en kon hem altijd nog laten bellen. - Maar ze wist dat ze hem zou opendoen.

Hij kwam precies om vijf uur en liep een beetje bruusk de kamer binnen, die ze hem nog niet had kunnen wijzen, en zat al vóór ze hem een stoel aanbood - maar toevallig daar waar ze hem had gewild. Ze schatte zijn leeftijd op even veertig; hij had stug, blond haar en een smal gezicht met fijne, levendige trekken. Ze vroeg hem hoe hij zijn thee dronk, en toen ze had ingeschonken, ging ze tegenover hem zitten.

Of ze Ouderkerk kende?

Ze was er een enkele keer geweest, per schaats en op de fiets, ze herinnerde zich een rij huizen met een vrij diepe tuin tot aan het water.

In één van die huizen woonde hij, een oude kast, goed voor een groot gezin, maar zijn vrouw had er kou geleden.

Hoe lang geleden was ze gestorven?

Acht maanden. Het ging niet langer zo met de kinderen. Hij had één van zijn beide zusters in

huis, een weduwe van vijftig jaar, en er was een meisje tot hulp. Maar zijn zuster eiste teveel van de kinderen, was een beetje star en autoritair, met die hoge toon van ‘omdat *ik* het zeg’, en dat ‘ik’ hield in: een zeer respectabele vrouw, die de wereld kent en die verdriet heeft gehad. Maar dat kon de kinderen niets schelen, ze gehoorzaamden daarom niet.

Het tempo van dit gesprek verraste Titia - als dit zo door ging, was hij binnen een kwartier weg. Ze zag dat hij groene ogen had en een scherp aandachtige blik. Stellig had hij de kamer al in zich opgenomen en kende er nu iedere kleinigheid.

Hij vroeg of ze ervaring had met kinderen en ze schudde het hoofd. Ze ontmoette hier en daar eens een kind, maar nooit lang, het enige wat ze kon aanvoeren: ze was zelf een kind geweest. Hij glimlachte. Ja, het was een goed ding als ze dat nog wist. Ze praatten daar even op door en ze vertelde iets over haar ouders.

Toen ze hem weer een kop thee gaf, vroeg hij: - Is er iets met uw linker arm? U houdt die een beetje stijf.

- Ja, zei ze, - een - een wondje - het is niet erg. [De steenpuist kon hier niet dienen].

- Hebt u dat opgelopen bij het huizenbouwen? Ze maakte een kleine hoofdbeweging, wankelend tussen ja en neen. Maar nu begon ze over Vitry te praten en voelde zelf dat haar uiterlijk

veranderde, alsof er plotseling kleur in haar kwam. En ook hij werd anders, het haastig onderzoekende van zijn blik verdween en hij luisterde minder zelfbewust.

Had ze niet langer dan een week kunnen blijven? Het plan was twee weken, maar toen was het bericht van haar moeders dood gekomen.

Ach ja. Maar ze hing niet erg aan haar moeder? Daarop wist ze geen antwoord, iets in haar kromp terug als met de woorden: wacht even - niet zo haastig.

Hij moest dit hebben begrepen. - Een medicus, zei hij, had de gewoonte veel en op de man af te vragen, dat zou op ander gebied dan het fysieke wel eens afstoten, ze moest niet ontmoedigd zijn.

Ze wilde wel over haar moeder praten, maar kon het niet goed.

Hij hoopte dat ze de tijd zouden hebben, en toen ze hem daarop lichtelijk getroffen aankeek, knikte hij haar toe alsof ze een kind was.

Ze vroeg hem plotseling of hij erg veel brieven had gekregen en hij verstond de wat onvolledige vraag.

Ja, bijna honderd, zijn zuster had de eerste selectie op zich genomen.

Titia kneep de handen samen. O, het hele dorp wist er zeker van?

Het hele dorp? twee mensen - voor zover hij wist - en wilde weten, zijn collega had hem met

grafologische kennis bijgestaan.

Dus het ging wel systematisch.

Ja - onder zijn omstandigheden was dit de enige manier. Hij was niet uit het dorp weg geweest sinds de dood van zijn vrouw, hij had geen lust in vakantie. En wat maakte het uit hoe je een vrouw leerde kennen? - het persoonlijke sprak overal het laatste woord.

Hij stond plotseling op. - Gaat u met mij mee naar huis? - ik heb de auto hier en breng u vanavond terug.

Ook zij was opgestaan. - Weet uw zuster, dat...

- Dat ik misschien iemand meebreng? - Ja.

- Mij - of - een ander?

- U - Titia Clever - ik ben begonnen met alles op één kaart te zetten.

- Past dat in het systeem?

Hij antwoordde niet, maar raakte met zijn hand licht haar schouder aan.

- Kom, de kleintjes moeten al haast naar bed.

Nu liep ze met de twee oudsten door de tuin, meisjes van dertien en elf jaar, en wachtte of ze zouden praten. Zij was een vreemde en wilde niet beginnen.

- We krijgen misschien een boot, zei Anneke, - in de oorlog kon het niet, maar vader kijkt er nu naar uit.

- Zou je tegen de stroom op kunnen roeien?

Het kind keek Laar even aan met een ernstige blik, maar zonder de minste gemelijkheid om de frisse mond. - Eerst met zijn beiden, zegt vader - later doe je het alleen.

Ze stonden nu aan de oever, er was geen zuchtje wind, de waterspiegel vervloede bijna onmerkbaar en blonk onder het late licht. - Je doet het alleen, dacht Titia, met je jonge kracht, je verlangt daar nu naar - maar je komt ook terug, je meert de boot hier in de avond en voelt weer de vertrouwde grond onder je voeten. - Het was haar of alle opstandigheid, alle onbegrepen verzet was uitgeraasd en diep wegzonk in haar hart. Alleen de wond schrijnde nog. Voortsloenterend langs bloemen die tot haar middel reikten, keerde ze zich naar het huis; voor de open tuindeur zat de vader van de kinderen en las een boek. Zou hij de gast al zijn vergeten, of wilde hij haar onbespied laten met zijn dochtertjes? Het kleintje had nog niets tegen haar gezegd. Ze draalden bij de schutting, die verborgen was onder dichte klimop.

- Hier zitten veel vogels, zei Noortje en wees haar het verlaten nest van een vink.

- Wat is dat alles licht, hè? zei Titia, - het weegt haast niets op je hand, een nest vol vinken: veertjes en plujsjes - maar de slag van zo'n vogeltje draagt verder dan een mensenstem.

- O, begon Anneke gretig, - ik weet nog zoiets.

Als je de domtoren van Utrecht twintig maal op elkaar zou zetten, dan had ie dezelfde verhouding van breedte en hoogte als bij een korenhalm, die staat ook kaarsrecht, en dat kan geen enkele bouwmeester.

Titia zag een blozend waas over het kindergezicht komen, van inspanning om zich goed uit te drukken misschien - en van ontroering?

- Ja, zei ze, - een korenhalm leeft tot in zijn wortels en is buigzaam. Wie heeft het je verteld?

- De meester.

Noortje keek naar de punt van haar voet, waarmee ze in het gras woelde en zei: - Ik zou alleen zulke dingen willen leren.

- Maar om dit te kunnen begrijpen, antwoordde Titia, - moet je al een heleboel andere dingen hebben geleerd.

Het kind trok met de schouders. - Nou ja...

- Ze is helemaal niet dom, zei het grotere zusje, - maar ze doet graag of ze niets kan.

- Och kind.

- O, dat heb ik nog niet gemerkt, zei Titia luchtig.

Ze liepen het huis weer in en mevrouw Honnes wenkte de meisjes.

De lezende man sloeg zijn boek dicht, het bleek een medisch tijdschrift te zijn, en stond op. - Ik wil eens even naar die arm kijken - er is immers geen medicus bij geweest?

Ze schudde het hoofd en volgde hem naar de spreekkamer. Nu moet ik het zeggen, dacht ze. Boven de schoorsteenmantel hing een reproductie in kleuren naar een van Gogh: huizen in Arles. Titia bleef er vóórstaan, het herinnerde haar de bebouwde helling in Vitry.

Hij vroeg: - Vindt u dit lelijk?

Ze antwoordde: - Het doet me aan daarginds denken, diezelfde hoge, blinde muren, een beetje kinderlijk, niet helemaal haaks en toch zo gedurfd. Ik heb toen al eens gedacht dat ik het lelijke ook mooi zou kunnen zien.

Hij praatte daar niet op door. - Kan die blouse even uit? gaat u maar achter dat scherm staan. Ze hoorde: dit was de stem van de dokter en ze gehoorzaamde die stem.

- Misschien zal ik het straks zeggen, dacht ze, als ik weer ben aangekleed - met blote armen en hals kan het natuurlijk niet. Terwijl ze tevoorschijn kwam, bleef ze strak naar het verband kijken. Hij rolde de zwachtel vlug op, nam de watten en het gaas weg, ze zag alleen zijn handen en toen de wond, die nog maar heel weinig was dichtgetrokken. Hij keek zwijgend - het ogenblik duurde haar lang. Plotseling greep hij haar kin.

- Doe eens open. Ze liet de onderkaak zakken.

- Hm, zei hij en liep naar een instrumentenkastje, - die arm moet ik even hechten - u hebt goede tanden. Hij sloeg een paar krammetjes in

het wijkende vlees en ze kikte niet. Toen ze de blouse weer had aangetrokken, zei hij met een handgebaar: - ga eens gemakkelijk zitten, dan praten we nog wat.

- Ja, zei ze zacht.

Maar hij begon niet. Hij zat tegenover haar, een lichte trek om zijn mond, te ijl voor een glimlach.

- U wilt natuurlijk weten waarom ik het heb gedaan, zei ze, - of denkt u: in een vlaag van waanzin?

Hij schudde het hoofd. - Neen, dat niet, - maar ik vraag me af of u het weer zoudt kunnen doen - u hebt nog een arm.

Ze kon niet onmiddellijk antwoorden, daar ze die woorden niet had verwacht.

- Dat geloof ik niet. Als ik ...als ik de betrekking bij u zou krijgen, zal ik mijn armen te veel nodig hebben. En anders - neen, één keer is voldoende geweest.

- Goed, zei hij, - u wilt uw armen gebruiken voor mijn kinderen. Uw tegenwoordige betrekking moet u waarschijnlijk een maand van te voren opzeggen?

- Dat denk ik wel.

- Zoudt u het morgen willen doen?

- Ja - maar...

De deur ging open en de beide meisjes kwamen in hun nachtkleertjes binnen. Ze kusten hun vader, toen gaf de oudste Titia een hand, en zei:

- Dag mevrouw. Maar Noortje kuste plotseling haar wang en vroeg: - Komt u nog eens?

- Ja, zei ze, even spontaan als het kind, - ik kom gauw weer - en schrok van die woorden. Nu klonken de kinderstemmen nog even helder op buiten de kamer en het was haar of ze daaruit de moed putte hem aan te kijken.

Hij knikte haar toe, zoals hij het die middag al eens had gedaan.

De bevrijding

Keetje werd wakker uit een droom die vrijlde en voelde het licht op haar gesloten ogen. Als het duren kon, dit rustgevoel, dacht ze, dit ademend niet-leven, doordat ik zonder innerlijke strekking ben... Ze glimlachte onbewogen en wist het ogenblik van een wijde betekenis: de moed, waarnaar ze zo lang had gezocht, was in haar verzameld en onwrikbaar gefundeerd. Nu zou ze opstaan, na een korte ziekte, waarin ze haar vader niet had gezien, en die vader tegemoet treden. - Op dit punt werd ze zich de overgang bewust naar het daadwerkelijke leven. De oude Aagje verbaasde zich haar te zien. - Maar juffer, gekapt en gekleed - en ik dorst u geen ontbijt brengen.

De meesteres stak een hoofd boven haar dienstmaagd uit. - Ja, hier ben ik, dacht ze, voor het eerst in mijn volle lengte. Meteen legde ze een hand op Aagje's schouder. - Is het warm bij jou? dan kom ik in de keuken koffiedrinken.

- Meneer burgemeester is al naar de kerk, maar u zoudt hem nog kunnen inhalen.

- Met een lege maag? vroeg Keetje, - mens, ik zou onder de preek flauw vallen.

Juist begon de klok te luiden, voetstappen weerklonken in de straat. Het viel Aagje op dat de juffer meer kleur had dan gewoonlijk, ook trof haar een

glanzende blik uit de lichtbruine ogen. - Een kleine ziekte doet deugd, zei ze, en ging voor naar de keuken.

Wat later kwam Keetje buiten, de klok had opgehouden te galmen, het licht gaf een warme schijn aan de oude gevels in de straat. Keetje ademde diep, de koele, beweeglijke lucht had een geur van water. Door nauwe steegjes ging ze om zo vlug mogelijk buiten de wal te komen. De meeste deuren waren gesloten, een enkele man stond op zijn drempel, een vrouw tuurde met uitgerekte hals. Aan hun verbaasde blikken ging Keetje rustig voorbij, ze hield de handen onder de omslagdoek gevouwen op de borst - dat was haar liefste houding, als ze alleen ging. Achter de wal lag het wijde, vlakke land. Door de inspanning van enkele stijgende stappen wankelde ze even, maar de wind die hier woei sterkte haar. De blauwe hemel had een brede strook nevelwit aan de horizon, het gras was fris groen door dauw en regen. Rechts van haar vloeide traag de rivier, ze zag een paar stippen van het deinende wateroppervlak blinken. Links, aan haar voeten, lag het kerkhof, omzoomd door hoge populieren, die vergeeld en dor ritselden. De graven leken klein van hier, over enkele stenen kropen wijnrode wingerdbladeren.

Een ogenblik was Keetje blijven staan, dan daalde ze af langs de weg, die naar het water

voerde. Ze zou haar vader kalm zeggen dat ze een kleine wandeling had gemaakt. Geen mens liep hier behalve zij en toch kon een dag niet mooier zijn dan deze. - Wie onder kerktijd buiten de wallen komt, is een goddeloze - die woorden deden haar glimlachen. Aan de wegberm stonden rijpe bramen, ze bukte zich en stak een vrucht tussen de lippen, drong verder in de struiken door en plukte in haar holle hand. Toen ze terug wilde stappen, moest ze voorzichtig de doornige ranken losshaken van haar wijde rok. Haar zwart garen handschoenen scheurden, het bloed steeg haar naar het hoofd en ze voelde zich zwak in de knieën. Toch liep ze verder - nog enkele minuten en ze zou bij de bocht van het water zijn. De bramen at ze langzaam uit haar handpalm, één voor één.

Roerloos in het hoge riet stond een visser; het was de vreemdeling die ze op de markt had gezien, de eerste dag van haar ziekte, hij liep toen met wijde stappen, zwierig -, neen: onbekommerd, en dat was zeldzaam, dacht Keetje, in dit land, in deze kleine stad, waar de magistraten zich hun gewicht bewust waren, de gegoede burgers zich hun insnoerend geloof, de arbeiders zich hun onderhorigheid aan Kerk en Staat beide. Keetje vouwde weer de handen voor de borst, ze wist dat deze man haar geen kwaad zou doen. Hij keek over de schouder en wenste haar goede morgen; weer merkte ze op dat zijn

gezicht groot en gevoelig was van trekken - zoals het mijne, dacht ze. Op korte afstand van hem tuurde ze over het water, dat in het midden zijn stroom verried door dunne, cirkelende lijnen aan het oppervlak. - Op de markt had Aag gezegd: Misschien dat hij tot het Lieve-Vadertjes-Goed behoort, dat daarginds in Zuid-Holland woont, mijn broer uit Gouda heeft me over hen geschreven.

- Godvruchtige mensen, Aag?

Ze had de strook van Aagje's fijne gesteven muts zien trillen.

- Och juffer, de Heer kent al de zijnen.

De visser bewoog zich niet, ze dacht: als hij beet heeft, zal ik hem de hand zien uitstrekken, en misschien praat hij dan. Aan de andere oever vloog een zwerm wilde eenden op uit het riet, de man hief het hoofd en keek de vogels na, een lange, hunkerende rij, die naar het Westen trok, waar de hemel vol tere tinten was van groen en geel. Dezelfde hunkering zag ze in hem, de lijnen van hoofd en schouders leken erdoor veranderd, waren niet zwaar meer als eerst, maar strakker en gevoeliger. Zonder groet draaide ze zich om en liep langzaam naar de stad terug.

Haar vader zou binnen het uur niet thuis zijn, de dominee worstelde lang in het nagebed. Midden op tafel stond het zilveren koffie-servies. Keetje sloeg de wollen doek dicht om de schouders - nog werd er niet gestookt - en ging in een leun-

stoel met rechte rug zitten. Een minuut of wat bleef ze stil voor zich uit kijken, toen ging de deur na een bons open en kwam Lijsje binnen. Ze was de jonge hulp voor Aag, die oud werd.

- Juffer!

- Loop je nog tegen de deur aan, Lijs, als je binnen wilt? vroeg Keetje, en wachtte niet op een antwoord. - Breng me een kop hete melk, maar geef me eerst de bijbel aan. Ze strekte een hand uit, maar had het zware boek met beide handen moeten aanvatten: het viel met een slag op de grond. Het meisje schrok en keek met wijde ogen naar het gezicht van de meesteres. - Is het mijn schuld, juffer?

- Kind, zei Keetje, praat niet zo gauw van schuld, en dacht, terwijl Lijsje de kamer uitliep: ze heeft vreemde, starre ogen, ik zou haar willen losweken van haar angst, en als ze dan eens is wakker geworden zoals ik, deze morgen, dan kan ze het eigen wezen gaan opbouwen.

Weer voelde ze de glans van haar onbewogen trekken. - Bouwen uit het niets? 'De aarde nu was woest en ledig, maar de geest Gods zweefde boven de wateren'. Ledig zijn van ieder dogma, en diep ontvankelijk voor de Al-geest - zo zou zij de jonge meisjes om zich heen willen zien, met waterheldere ogen en een woest hart, - woest in de zin van onbewerkt, en zou hen beschaven - maar niet het geloof leren, want dat moest ieder mens zichzelf veroveren. Dit huis was

haar eigendom, erfenis van haar moeder, en het leende zich goed tot pensioonaat, de echtelijke slaapkamer lag ongebruikt, de logeerkamers zagen zelden of nooit een gast. Opleidingsschool voor jonge dochters uit de goede stand, - dat eerst, - later zou ze er een dagschool aan kunnen verbinden, wanneer de burgemeesterskamer zou vrij komen, het grootste vertrek van het huis.

Kinderen uit het volk zouden er in- en uitgaan, ordelijk, gebonden maar niet verminkt. - Op haar schoot lag de zware bijbel met de zilveren sloten, een gesloten boek, dacht ze, voor wie er in leest, gedwongen door een verstandig brein, - een machtig boek, en door zijn beeldspraak onbegrepen. - Voor haar innerlijk oog kwam de vreemdeling, staande in het oeverriet, de blik getrokken naar de snelle lijn der vogels, en ze voelde de hunkering van haar hart. Nooit had een man haar ontroerd als deze onbekende, - nog was haar huis ledig hem te ontvangen. - Haar huis? - daarop kwam het niet aan...

De dominee, die voor haar vader binnentrad, zag haar handen gevouwen op de bijbel rusten, grote, blanke handen. Keetje stond niet op, ze reikte de bezoeker haar vingers. - Het zware boek houdt me tegen, zei ze met een kleine glimlach.

De ander vroeg naar haar welzijn, de vader schoof stoelen aan en trok aan het schelle-

koord, zijn bewegingen waren kort en haastig. ‘Mijne dochter’, zei de dominee en zag niet de rimpel, die Keetje tussen de ogen trok, maar noemde haar zijn textwoord van die morgen en sprak voort, zijn zware stem telkens opdrijvend tot een hoogte waar de klank onvast werd. Keetje had het hoofd wat afgewend.

Burgemeester van Blom hield de deur in het oog; hij verwachtte Lijsje met koffie en zoete koek en wist dat Aag onderwijl de tafel dekte voor het warme eten: bij het binnentreden van zijn huis had hij een geur opgesnoven, die hem het water in de mond bracht.

Ditmaal klopte Lijsje.

- Het is een zeer stichtelijke preek geweest, zei van Blom, toen de stoornis voorbij was, - en nu zullen we koffie drinken. Zijn stem klonk welluidend en niet onwaardig, zijn ernst, ook in de kleinste dingen, boezemde vertrouwen in. Hij was nu bijna dertig jaar burgemeester van het stadje, had de Franse tijd meegemaakt met zijn luidruchtige zwenkingen, had in iedere verandering het goede gezien en was door zijn gematigdheid en plooibaarheid steeds aan het bewind gebleven. Niemand kon hem van diepe eigenbaat beschuldigen, hij was vermogend, maar streefde niet naar groter rijkdom, noch naar invloed of aanzien buiten zijn gemeente. Hij beging fouten - als iedereen, dacht hij erbij - maar was niet koppig, ze zo mogelijk door anderen te laten her-

stellen, integendeel, hij wist het te doen voorkomen alsof hij, - in kleine dingen natuurlijk, - faalde, om anderen de voldoening van het redres te laten.

Deze man had tien jaar geleden zijn vrouw verloren en leefde in welstand en betamelijkheid met zijn enige dochter. Nu nam hij de koffie aan, die ze hem reikte. Het bezoek van de dominee hinderde hem niet, omdat het door het naderend etensuur kort zou zijn en hij zich niet gehouden voelde nog naar de man te luisteren. Hij hoorde zijn dochter zeggen: de oude Aag vertelt me van een nieuwe secte, die ergens in het Zuidelijke Holland woont, - weet dominee daar ook al van?

- Welzeker, zei Schutte, en zijn stem klonk licht wegwerpend, - welzeker, wie het oor te luisteren legt vangt veel op.

Dit antwoord verbaasde Keetje; voor het eerst die morgen keek ze hem aan en vond zijn blik minder dof en vlak dan gewoonlijk.

- Aagje heeft belangstelling voor de dingen des geestes, en een broer uit Gouda licht haar in, maar dit is niet hetzelfde als de mening van een godgeleerde. En bloosde, omdat ze hem een valstrik spande, hem wilde veroordelen om zijn oordeel.

De burgemeester gaf zijn kopje terug. - Wil mij nog eens inschenken, - maar bedien eerst onze gast.

De dominee schraapte de keel. - Ge zult de Zwijndrechtsfootche Broederschap menen, zei hij, - wat deze lieden drijft, is mij wel duidelijk en zeker niet gehaat, maar ik betreur het dat het hen buiten de kerk drijft. Zij menen haar te kunnen missen, sluiten huwelijken op eigen hand - en verbreken ze weer, denk ik. Juist dezer dagen heeft een vreemdeling me over hen gesproken; hij schijnt de Broederschap voor te staan, hoewel hij daar zelf niet toe behoort, - een wat wonderlijke figuur. - Schutte brak af, zijn gesloten mond was misprijzend.

Keetje nam de bijbel op, die nog altijd in haar schoot lag. - Och, zei ze, wilt u het boek een betere plaats geven, het wordt mij toch te zwaar. Meteen voelde ze haar hart kloppen en dacht eraan dat dominee Schutte haar eens “vrijpostig” had genoemd.

De ander was opgestaan en klemde het boek tegen de borst. - Wij zullen het oog gericht houden op Christus Jezus, onze Zaligmaker, zei hij. Keetje boog het hoofd. Zo overheersend was in haar het beeld van de vreemdeling, dat Schutte's woorden haar onberoerd lieten. Haar vader mengde zich in het gesprek. - De oude Aag verwacht het Duizendjarig Godsrijk met vuriger verlangen, hoemeer ze haar einde nadert, en toch is ze gelukkig in dit huis en leeft om zo te zeggen met ons in gemeenschap van goederen. Schutte was blijven staan. - De mens, in zijn

groot verlangen, ziet aan het heil van deze wereld voorbij. Ik wil Aagje gaarne groeten.

- We zullen haar opsporen, zei van Blom levendig, en dacht: ze kruidt mijn maal met haar verlangen.

Hij begeleidde de gast tot aan de voordeur.

Die middag was Keetje vermoeid en legde zich enkele uren te slapen.

Burgemeester van Blom kwam zelden op het gemeentehuis, hoewel dit niet meer dan enkele minuten gaans van zijn woning lag. Het stadje kende hij door en door, hij had er als kind gespeeld, als jongeling al zijn geheimen gretig doorvorst en toen al zich een huis uitgezocht vanwaar hij als eerste de gemeente zou vertegenwoordigen. Hij was niet eerezuchtig, maar wenste een verzekerd en goed bestaan, dat hij wilde grondvesten op zijn minutieuze kennis van de stad, haar ommelanden en bewoners. Toen hij zijn zinnen zette op het grote en voornamen huis van Berend Esser, wist hij heel goed dat deze man, behalve een dochter, twee zoons had. Maar Jan en Jacob Esser kende hij van de schoolbanken, hun hoofd zat vol avontuur, ze praatten over de Indiërs, en ontwierpen schepen met snelle zeilen. Neeltje, de dochter, had hij als jongen nauwelijks gezien, maar sinds hij haar vaders huis begeerde, kwam het hem voor, dat ze wonderlijk wel bij hem paste. Ze was

drie jaar ouder dan hij en had een vlak, kleurloos gezicht, waarin echter de grauw-bruine ogen konden opvallen met hun niet zeldzame vleugen van spot. Wat hem in haar aantrok was de zelfverzekerde rust van haar houding. Hij trouwde haar, zijn zwagers trokken naar de Oost, Jan stierf er jong, later vestigde Jacob zich te Calcutta.

Burgemeester van Blom verwonderde zich nooit over de loop van zijn leven, hij zag nergens eigen berekening, wel een hogere rechtvaardigheid en een onafwijsbaar lot. Zijn huwelijk werd gelukkig, in alle wisselvalligheden van landsbestuur wist hij zich te handhaven, geholpen door zijn vrouw, die een ruimer inzicht had dan hij en daarbij het vermogen hem dit te doen delen. Eens - hij had haar juist goedenacht gekust - zei hij: - Ik leid mijn gemeente niet, ik geef haar het voorbeeld van iemand, die zelf door goede machten wordt geleid.

Neeltje Esser vroeg: - En hebt gij zelf die goede machten gekozen?

Hij dacht even na. - Neen, zei hij, ik heb mij laten kiezen, - en gij steunt mijn zwak verstand. Dit was geen fraze en zijn vrouw hoorde het. Haar hart ging naar hem uit, maar ze bewoog zich niet, keek in het donker van de nacht en wist dat later haar dochter de vader steunen zou.

Toen hij het huis van Berend Esser bewoonde,

liet van Blom het grootste vertrek tot zijn werkkamer inrichten. Een der klerken liep heen en weer tussen het gemeentehuis en de ‘Zaal des Burgemeesters’, zoals in zwierig schrift boven de deur was geschilderd. Van Blom voelde zich thuis veiliger en sterker dan waar ook, en men liet hem begaan. Een jonge schrijver had eens de vrijmoedigheid te zeggen: - Ik zal naar de heer Burgerneeltje lopen met deze papieren, - maar het woord vond geen ingang, zodat de vrijmoedige zich dom voelde. De stad was klein, evenals het land, het tijdsgewricht had iets mats en benepens. Zonder het zichzelf te zeggen wist van Blom dat hij als mens van dezelfde maat was, maar daar hij geen eerzucht of idealen had, stelde hem dit niet teleur. Hij wilde voor allen het goede: een gematigde welvaart, waarbij de grenzen tussen rijk en arm niet zouden vervagen, wel worden verzacht, en waarbij het vanzelf sprak dat een ieder als prijs voor de avondlijke rust de dagelijkse beslommeringen gaf.

Enkele dagen nadat Keetje onder kerktijd buiten de wallen was geweest, liet de burgemeester haar in zijn kamer roepen, waar ze haar neef, Johan Scheltens, als een beschuldigde voor zijn rechter zag staan. Hij was oud geworden, wit aan de slapen en zijn kleren waren hem te wijd. Eens was erover gesproken dat Keetje deze man zou trouwen; zonder het na te

rekenen zei ze zichzelf: - Dat is nu acht jaar geleden, - hoe jong was ik toen nog. Hij had haar laten wachten op bericht, - het rechte wist ze niet meer. Had haar moeder nog geleefd, dan zou het misschien anders zijn gelopen, maar ze had haar vader korzelig zien worden bij die veronderstelling. Zijzelf was verward in haar gevoelens en zag geen uitweg. Had ze Johan lief? kon verliefdheid iets zijn, waarvoor ze zich moest schamen? De oplossing lag in de tijd besloten, ze vergat hem en wachtte niet meer. Nu stond hij daar en had geleefd, ze wist niet hoe. Haar vader begon te spreken. Johan had hen op zijn bruiloft genodigd, hij trouwde, zoals dat wel eens meer gebeurde, alleen voor de Burgelijke Stand, daar zijn vrouw - zijn aanstaande vrouw - tot geen kerkgenootschap behoorde. - Op dat ogenblik drong Johan's houding scherp tot Keetje door: hij wist zich onbegrepen, onwelkom en opende de mond - tot protest? Waarom liet vader hem staan, de rand van zijn pet aftastend? Ze informeerde naar de woonplaats van de bruid, en toen ze een dorp op geruime afstand van de stad hoorde noemen, zei ze: - Maar dit is geen gemeente-zaak, we zullen in de tuinkamer gaan zitten.

Haar vader negeerde deze woorden. - Ge zoudt mij nog verklaren, waarde neef, zei hij - waarom gij prijs stelt op onze komst? - en trok de wenkbrauwen omhoog.

- Maar niet hier, zei Keetje snel, - of laat ons tenminste gaan zitten. Ze duidde Johan een stoel aan.

Van Blom maakte een fladderende handbeweging. - Op het ogenblik heb ik weinig tijd, ik wacht een bezoeker. Hij keek Johan aan, die zich niet had durven roeren. - Eigenlijk dacht ik dat je al lang getrouwd zoudt zijn, en een nest met kinderen zoudt hebben. Hij lachte. - Je hebt toch niet aan een oude geschiedenis vast gezeten? Beste man, bespreek alles met mijn dochter - en weer lachte hij, wat Keetje klonk alsof hijzelf een oude geschiedenis wilde wegvagen. Ze ging Johan voor.

Naast de bank tegenover de kamerdeur stond de vreemdeling, met opgeheven hoofd en rechte schouders. De glimlach van herkenning, die over zijn trekken kwam, ontroerde Keetje. Ze hoorde vaders stem: - Komt binnen, en de gedachte sprong in haar: als hij om mijn hand zou vragen? Het besef van haar verlangen en bereidheid overrompelde haar zo hevig, dat ze op de tast de deur van de tuinkamer opende. Daar ontnuchterde haar de wind, botsend tegen de vensterruiten en de kale armen van de populier, die in het ledig tastten. Ze ging tegenover Johan zitten en vroeg naar de bruid, die, wanneer ze al niet tot een kerkgenootschap behoorde, haar echtgenoot zou kunnen volgen in zijn geloof? - en werd getroffen door de vrede

van Johan's vermoeide trekken, onthuld door het volle, maar matte herfstlicht.

- Maria, zei hij, - was van Franse afkomst en bezat een onafhankelijke geest. Haar vader had zich opgewerkt van marskramer tot grote neringdoende, zijn winkel bevatte alles wat vrouwen zich voor kleding en opsmuk konden wensen. Hemzelf, Johan, was het niet meegelopen, in de handel had hij tevergeefs zijn brein beproefd. Wat hem altijd had aangelokt, het handwerk, was door zijn vader - en ook door de hare - geminacht; toch had hij zich, onder moeilijke omstandigheden, bekwaamd tot zilversmid en klokkenmaker. Nu zouden ze zich vestigen in de hoofdstad van de provincie, winkel en werkplaats waren gereed, Maria richtte het woonvertrek in en bekommerde zich druk om wieg en luiers, haar kind zou over enkele maanden worden geboren. - We hebben moeten wachten, zei Johan, - op een geschikt pand, maar onze gevoelens laten zich niet stremmen door bezwaren van huisvesting en door fatsoensbegrippen.

Keetje boog het hoofd. - Gij hebt elkander lief, zei ze zacht, - en weer dacht ze aan de vreemdeling, die haar vader had gezocht. Zou hij nog in huis zijn, hier binnenkomen misschien? Ze drukte de nagels in haar handpalmen. - We zullen op de bruiloft komen, zei ze, - ik verlang ernaar uw vrouw te leren kennen - een onaf-

hankelijke geest - en gij zo nederig. Hebt ge ook van een Nieuwe Broederschap gehoord? Aagje kwam binnen met vuur voor de kachel.

Die nacht sliep Keetje onrustig. Ze wilde weten of haar vader indertijd het huwelijk had verhinderd, en hoe haar leven zou zijn geweest met Johan. Hij deugde niet voor de handel en niet voor magistraat, maar kon een vrouw liefhebben en sprak over de beklemmingen van godsdienst en dode moraal, die hij had opgeheven. - Haar vader had geen woord gezegd over het bezoek van de vreemde, en zij had niet willen vragen. Hij zou een ambachter kunnen zijn, zoals haar neef, en mogelijk was hij een zwerver. Maar geen mens kon alleen leven, ieder zocht de gemeenschap, die was als een uurwerk: functioneerden de onderdelen goed, dan gaf het zuiver de tijd aan. Ze moest beiden vergeten: Johan, die tot haar verleden behoorde, en die ander, die vluchtig verschenen was. Maar beiden betekenden iets voor haar, de eerste door woord en daad, de onbekende nog alleen door zijn houding, en door de geest, die uit zijn trekken sprak - maar dat was één en hetzelfde.

In haar slaap droomde ze van nooit aanschouwde landschappen.

De avond van de volgende dag werd de kermis geopend; tot Keetje, die in haar slaapkamer

voor de hoge spiegel tussen kaarsen stond, drong het belgerinkel van de draaimolen door en een enkele keer een schelle kinderkreet. Zou ze de nieuwe, geruite omslagdoek dragen, waarvan de kleuren - lila met groen - haar in de winkel hadden bekoord?

Ze aarzelde, keek naar de oude, zwarte doek, die over een stoel hing, en dan weer naar haar beeld in het glas. Prevelend: - Je hoeft deze opschik niet om gezien te worden, speldde ze de shawl vast onder de kin: de kleuren waren niet wreed; toen blies ze de kaarsen uit en liep haar weg in het donker.

Beneden wachtte haar vader met Aagje.

Het was als ieder jaar: geur van oliebollen en lamplicht, van bier en hete vuren, wat klatergoud in warme lichtschijn en veel troebele duisternis daarachter.

De burgemeester zei: - Het kermisvolk wordt ieder jaar brutaler, wie ik geen vergunning geef, zou mij naar het leven kunnen staan.

Aagje lachte. - Dat maakt het leven pikant, mijnheer. Ze gaf haar ogen de kost aan dat kermisvolk, donkere vrouwen met oorbellen en gouden armbanden, mannen met onverschillig brutale blik. Als kind was ik bang voor hen, dacht ze, nu voel ik me ook aan deze schepselen verwant.

Keetje liep tussen haar vader en de oude dienstbode in; haar boeiden allereerst de kinderen der

armen, die op elkaar waren aangewezen. Armoede maakt vroeg zelfstandig, ging het door haar heen. Vroeger had ze die kinderen beklaagd, - en deed dat nog - maar niet meer uit het besef van eigen bevoorrechting door warme omslotenheid. De kinderen rekten de tengere hals uit voor de bonte kramen, wezen elkaar alle heerlijkheden, en slierden verder, opzij gedrongen door volwassenen, wier begeerte steunde op bezit. Ze zou hun heimelijk wat geld willen toestoppen, maar niet bij de hand nemen en leiden.

Met iedere stap werd het nu drukker, zodat ze langzaam moesten gaan en Aagje de grote hengselmand voor zich uit droeg. Er kwam hun een zwangere vrouw tegemoet, die schuw terugweek voor een lange kerel, zwaaiend met een leidsel. Een ruw gelach steeg op, terwijl de eerste schoten knalden in de schiettent, de hamer dreunend viel op het hoofd van Jut. De man trachtte als een wild paard vooruit te komen in de mensenmenigte, een kind viel over het slepende leidsel. Een groep opgeschoten jongens balde zich samen, het kind, dat tevergeefs poogde op te staan, krijste. Burgemeester van Blom week terug tussen twee tenten, riep vandaar krachtig en dwingend: - Doorlopen! Iemand beurde het kind op, het was de vreemdeling, en zwaaide met zijn vrije arm in de lucht. Er kwam wat ruimte voor Keetje's voet,

ze liep voort achter de man aan, die het kind bleef dragen, liep tot aan het eind van het nauwe plezierstraatje, waarachter de donkere huizen terugweken, een stadsplein, grijs en verlaten. Op de hoek stond een wafelkraam, de man liep er binnen, in 't voorbijgaan een lamp neerdraaiend, die walmde. De vrouwen volgden - Aagje was hijgend achterna gekomen - en schoven aan langs dezelfde tafel.

- Hei! riep van Blom, - moeten we daar zitten? Keetje zei: - Hier is het goed en knikte naar het kind, dat bevangen leek door schrik en vreugde. De burgemeester keek verwonderd toe, het was hem of hij zijn dochter en de oude Aag niet herkende, die daar eensklaps een gezin leken te vormen met een man en een kind. - Hei! riep hij nog eens en wilde gebiedend wenken, maar werd zijns ondanks getroffen door de houding van deze mensen, waarin aandacht was en een vanzelfsprekende rust. De vrouw die tevoorschijn kwam om hen te bedienen, vroeg of er al was gevochten, - ze hield niet van een bloedige kermis. De vreemdeling wendde het hoofd af en fronste de wenkbrauwen. Van Blom voegde zich bij hen. - Nog niet, gaf hij ten antwoord, - een ieder lette op zijn zaak, is er boter in je pan geweest? Het kind keek met glanzende ogen toe en om Keetje's mond speelde een glimlach. Ze legde de handen op tafel.

- Wij krijgen poffertjes, zei ze tegen de vrouw, die de bloedkorallen ketting om haar hals betastte. De vreemdeling voegde erbij: - Wij ook, maar duidde niet op het kind.
- Een vrouw haalt de dingen naar zich toe door te vragen, zei van Blom, - of er al is gevochten, en keek misprijzend naar de vreemdeling. Die glimlachte verontschuldigend. - Ze staat als laatste in de rij, er zou haar iets kunnen ontgaan.

- Hm - ons bezoek ontgaat haar niet.

De poffertjes werden gebracht, de stalen vorken kletterden op tafel, het kinderhoofd, waarlangs ijle dampspiralen gingen opstijgen, kwam net boven het tafelblad uit. Nog bleef het stil in de tent, ze aten en dronken. Het meisje had het eerst haar bordje leeg, de man schoof haar het zijne, nog half gevuld, toe. Het trof Keetje, dat hij overigens geen gebaar of woord had, waarmee hij zich als haar beschermer deed gelden. Wel ving ze een blik van hem op, die ze met een glimlach beantwoordde - vergoelijkend om de gretigheid van het kind? - ze wist het niet.

- Nu wafels met bier, zei Aagje.

Een mensenrumoer kwam nader, de vrouw achter het fornuis hief zich op de tenen om te zien. Een hardloper in een nauwsluitend harlekijnspak trippelde naar binnen, achter hem aan kwamen een paar grote jongens. Het kind slaakte een kreet en liet zich van de bank glijden; de

jongens, na een blik op de burgemeester, trokken het zusje haastig mee. Aagje lachte.
- Die voelt zich toch nog bevrijd. De belletjes aan de sloffen van de hardloper rinkelden. Ineens stroomde de kraam vol, verschillende groepen schikten zich terecht, van Blom stapte over de bank heen en voegde zich bij enkele notabelen. Keetje boog wat naar voren en keek de vreemdeling aan.

- Heb ik u in mijn huis gezien? vroeg ze, - wilt ge u in onze stad vestigen?

Hij antwoordde: - Ça dépend. Zijt gij de burgemeestersvrouw?

Ze schudde het hoofd. - De dochter. [Waarom had ze gezegd: mijn huis?]

Hij knikte even. -- Ik heet Marinus Höfer en ben geboortig uit Rotterdam, maar heb veel gereisd, meest te voet.

- Of hij ook tot de Nieuwe Broederschap behoorde, zoals van hem werd gezegd?

- Neen, dat niet. Wel kende hij de leider en diens vrouw en had dikwijls met hen gesproken, was zelfs met een opdracht van hen naar hier gekomen, maar...

- Maar? vroeg Keetje.

Hij negeerde die vraag.

Allereerst zou hij terug moeten om verslag uit te brengen omtrent zijn bemoeiingen: de schuur, die de Broederschap had willen kopen, eigenlijk een oud veiling-gebouw, was niet beschik-

baar. Jammer, want de burgemeester had geen bezwaar gemaakt tegen hun vestiging, en ook de dominee van de grote Kerk leek hem een mild en ruimdenkend man.

Er viel een kleine stilte, Aagje stiet haar aan.

- Eet uw wafels, juffer.

- Wilt ge mij zeggen waarom ge niet tot de Broederschap kunt behoren?

Höfer keek om zich heen.

- De plek is niet welgekozen, zei Keetje, - en toch...

Glimlachend legde hij de armen op de witgedekte tafel. - Inderdaad: en toch...

De sfeer van onschuld, door het kind geschapen, hing nog om hen. - Juffer, begon hij na een korte bezinning, - kunt gij u denken dat God zijn Rijk op aarde zou stichten terwijl gij leeft, - of terwijl ik leef? - Zijn ogen, rustig naar haar geopend, waren grijs en helder. - Ik noem ons beiden, omdat gij misschien uzelf kent, zoals ik mezelf ken. Wij vertegenwoordigen de mensheid. Zou nu God ongeduldig kunnen zijn, en plotseling andere regels invoeren voor zijn spel met ons? Wat dunkt u?

Peinzend schudde ze het hoofd.

- Ik kan de Heilsverwachting van de Broederschap niet delen, ging hij voort. - In mijn oog zijn deze mensen eerlijk en goedwillend, maar ze kennen zichzelf niet, - en hoe zouden ze dan God kennen?

De kring, waarin de burgemeester zich bevond, barstte los in een schaterlach. Aagje lachte van de weeromstuit mee. Hun vrolijkheid beveiligd ons, dacht Keetje, toch dorst ze de kern van het onderwerp niet weer raken, maar vroeg of de Broederschap niet zelf een schuur of huis zou kunnen bouwen in deze gemeente, nu hij de gezindheid gunstig had bevonden?

- Misschien - hij zou rapport uitbrengen, en daarbij melding kunnen maken van een jonge vrouw, die belangstelling had getoond. Hij keek haar met een ernstige glimlach aan.

- O ja - maar hijzelf keerde dan niet weer? Meteen bloosde Keetje om die woorden.

- Ze zou de Broederschap financieel wat willen steunen, zei ze snel. - Weer voelde ze Aagje's elleboog en verwarde zich. - Neen, hij moest nog niets beloven, ze was te haastig, ze had zelf ook juist plannen gemaakt, die geld zouden eisen, ze... De ander keek naar buiten, en toen hij weer sprak, was het of hij haar gehakkelde woorden niet had gehoord. - Hij had een huisje gezien bij het kerkhof, klein en wit, een beetje vervallen. Het was door hem heen gegaan: als ik daar kon wonen? het rivierlandschap bekoorde hem, er dreven wolken, de bomen groeiden er krachtig. - Daar wonen? vroeg Keetje - in het huisje van de doodgraver? had hij dan geen vaste werkkring? - De trilling, die in haar borst begon, kon ze niet bedwingen.

- Hij zou nog wel een graf kunnen delven, en een doodgraver mocht een filosoof zijn.

- Maar de laatste was door de vloer van het huisje gezakt, en één der schepenen had gezegd dat het kotje hem nog te min zou zijn voor geitenstal. Tot haar verwondering hoorde ze Höfer lachen.

- Ik ben een zwerver, zei hij, - mijn vader heeft me wat geld nagelaten, misschien zou het beter zijn als ik voor mijn brood moest werken.

Ze antwoordde: - En ik heb een groot huis, dat ik dienstbaar wil maken aan de opvoeding van de jeugd. - Haar stem klonk wankel, er drongen tranen in haar ogen.

- Voor haar aandoening boog hij het hoofd, temidden van het rumoer om hen heen hoorden ze hun beider stilte. Toen keek hij weer op en zei: - Ge hebt jonge gedachten, dat is goed. Ik zie in u een zeer jonge vrouw, haast nog een meisje, dat het leven ingaat en aarzelt, - maar ge zult moed vatten en de wezenlijke dingen van de mens overdenken.

- Zijn geloof, vulde ze aan, en voelde de tranen kriebelen tussen haar wimpers.

Hij uitte geen instemming, maar glimlachte.

Keetje bedwong zich en stond op. - Aag, we gaan naar huis. Ze groette de vreemdeling niet, ze liep met geheven hoofd en blinde ogen, de oude vrouw met zich voerend.

De hemel was die morgen onzichtbaar, een natte nevel hing in de lucht en deed de bomen druipen. Bladeren vielen in trage dwarreling, druppels tikten overluid op het gevallen loof in de tuinen. Aan de straatkant was het stiller, een kar ratelde verweg over de keien. Keetje was naar voren gelopen om te zien of het koetsje nog niet aanreed; de zware zijde van haar rok knisperde. Een ogenblik stond ze voor het raam in de kille salon en voelde haar knieën verstijven van kou, meteen was het haar alsof ook in haar borst een nuchtere kilte drong. Nu moest ze met haar vader naar de bruiloft van Johan Scheltens rijden, ze zou een paar uur lang naast hem zitten en zei zichzelf dat dit een goede gelegenheid was hem haar besluit mee te delen. Hij bekreunde zich veel om haar, de laatste dagen, zocht telkens haar blik, probeerde haar te doen lachen, - maar zij bleef stroef en eenzaam, trachtte zich op te richten en het hoofd te strekken als om haar innerlijk uit te beuren boven het reiken van mensenhanden. Paardengetrappel en het gejoel van kinderen deed haar opnieuw naar buiten kijken, de vigilante naderde, de koetsier klapte uitbundig met de zweep. Keetje trad onwillekeurig terug, ze dacht aan de bruid, die zwanger was, en die ze om meer dan één reden moest gelukwensen, - maar de strakheid week niet uit haar trekken.

Aagje gooide de deur wijd open, de prikkelende

lucht van doorgloeide turf golfde naar binnen.

- Of de juffer klaar was? Lijsje droeg de stoven door de gang, burgemeester van Blom trad te voorschijn. - Het is fris vanmorgen, ik had het liefst een donzen bed mee; als die nevel niet optrekt... en onderbrak zichzelf: - Wel, koetsier, gaan we uit begraven?

De man op de bok schokte het zware, rode hoofd. - Als meneer de burgemeester dat wil... Hij nam de hoed af en keek met vochtig glinsterende ogen naar het rouwfloers om de hoge zijden cylinder. Lijsje, die zich juist had opgericht na het zetten van de stoven, stiet een schelle kreet uit, de kinderen dansten plotseling om het rijtuig en krijsten half zingend: - Jacob is weer zat, weer zat, Jacob is weer zat!

De burgemeester pakte zijn dochter bij de arm, wenkte Lijsje en sloot de zware buitendeur. - Haal mijn oude claque van boven, zei hij tegen het kind, - dan kunnen we wegrijden. Keetje fluisterde: C'est pénible, il me gêne beaucoup. - Oh, la la, hij is gauw genoeg nuchter, als we rijden - het zal hem koud om de oren spatten.

Terwijl ze nog wachtten werd er gebeld. Aagje opende het luikje van de deur en keek in het gezicht van een opgeschoten jongen. - Wat wil je? vroeg ze.

De jongen hapte even naar adem. - Compliment van de dominee, en de juffer is erg min - de burgemeester moest het maar weten.

Van Blom schoof Aagje opzij en begon een gesprek met de jongen. Lijsje kwam terug met de claque.

Een ogenblik later reden ze weg, de hoed met het rouwfloers lag voor hun voeten. - Dat blijft me herinneren, zei van Blom, - aan de grafrede, die ik straks voor juffrouw Schutte zal moeten houden. Intussen trok hij een slaapmuts over het hoofd en probeerde een gemakkelijke houding onder de deken. Keetje zat zeer rechtop, tot haar verwondering voelde ze haar ogen vochtig worden. Hoe heeft moeder naast deze man geleefd? vroeg ze zich af, maar kwam meteen daarop tot de erkenning: het is mogelijk hem lief te hebben. Altijd weer trof haar zijn oprechtheid en eenvoud, zelfs het slechte - indien hij daartoe in staat was - zou hij met kinderlijke eenvoud bedrijven, dacht ze. Telkens eens wierp ze een blik op hem, hij hield de ogen gesloten, maar ze zag aan zijn trekken dat hij niet sliep. Hoe lang zou ze hem ongestoord laten? En als hij werkelijk de woorden overwoog, die hij aan de groeve van de domineesvrouw moest spreken? Juffrouw Schutte was al jaren ziek... Ze reden nu op de smalle rivierdijk, de nevel werd minder dicht, hier en daar blonk het water, leiblaauw en even bewogen. Terwijl ze nog keek, besloeg het vensterruitje opnieuw, ze wiste het af met het gordijntje. Er viel een matte zonnestraal naar binnen, aan de overkant van

de rivier maakte zich een groep bomen los, ijl van roestig loof, kastanjes waarschijnlijk.

- Vader, zei Keetje, - de mist trekt op.

De burgemeester veranderde niet van houding.

- Zo, mompelde hij, maar ik slaap tot aan de herberg in de polder, al zou de leeuwerik gaan zingen.

Over het bleke gezicht van zijn dochter gleed een glimlach.

Voor de herberg liet van Blom halt houden en dampende koffie in het rijtuig brengen; de koetsier dekte de paarden toe. - Geneer je niet, zei hij tegen de man, - als je nadorst hebt, neem je een dubbele portie. Hij was eensklaps klaar wakker, maar hield de slaapmuts nog op en praatte met de herbergierster, alsof hij behoefte had aan een vertrouwelijk gesprek, noemde ook zijn naam en stelde zijn dochter voor. - Mijn enige, zei hij.

Keetje luisterde met een half oor. Ze zag kinderen om het huis lopen, een grote jongen met een klein zusje aan de hand, - de jongen had waakzame, heldere ogen. Het kleintje wees op de paarden, de ander zei: - Slaan met de poten, oppassen! Toen stuurden ze op de boomgaard af. De vrouw zei: - Kinderen zijn een zegen, als de Heer ons gezondheid geeft. Van Blom beaamde dit en daarmee leek hun gesprek op een dood punt gekomen.

Toen het rijtuig weer voortrolde, keek hij zijn

dochter even aan. - Van die bruiloft verwacht ik niets - maar we zullen ons best doen, - ik althans ben van goede voornemens bezielt. Hij lachte: - Nous verrons.

Ze reden door een smalle populierenlaan, licht als vlinders gleden de losse blaadjes door de zonnige lucht. Boven de glimmende paardenruggen liet Jacob de zweep in zwierige krullen dansen.

- Neef Johan schijnt behoefte te hebben aan een wijdingswoord - waarom trouwt hij dan niet in de kerk? - mogelijk loopt er iets van Sint Anna onder? Die vrouw had gelijk: als de Heer ons gezondheid geeft, waarom zouden we dan geen kroost verwekken? Het natuurlijke leven is rijk genoeg - hij maakte een kleine pauze - rijk genoeg om ons te verrukken.

Nu trok hij de slaapmuts van het hoofd. - En wat heeft mijn dochter te zeggen over het leven? - In die laatste woorden klonk een lichte schamperheid, waardoor Keetje zich gesterkt voelde.

- Vader, begon ze, - ik ben veertig jaar geweest en heb gewacht welk deel van leven me zou worden uitgereikt - een meisje in onze stand leert te wachten. Maar nu... ze brak af, de gevoelens overstelpten haar.

Van Blom trok met de schouders. - Gewacht? tja, de tijd gaat snel. Het is zeker mijn bedoeling geweest je uit te huwelijken, maar veel can-

didaten levert ons stadje niet op. Je bent ook lijdzaam geweest - bovendien wist ik je goed bezorgd. Een huwelijk brengt zijn gevaren mee, maar ik ken geen onbaatzuchtiger liefde dan die van vader tot dochter. Zelftevreden streek hij zich over de kale kruin.

Onderwijl had Keetje zich hernomen. Ze tuurde naar de donkere, ronde koetsiersrug en zei zacht maar duidelijk: - Ik dank u voor uw vele bekommernissen, maar ik zal in het vervolg mijn eigen weg gaan. - Weer dacht ze aan het ogenblik, waarop ze zich van de vreemdeling had afgekeerd, die Zondagmorgen, - en nog eens in de kermistent, en groot was het besef in haar, dat ook een eigen besluit zwaar kon vallen.

- Hm, zei van Blom, en legde de slaapmuts op zijn hoofd, als had hij behoefte aan een komisch effect, - kan mijn dochter die eigen weg ook nader aanduiden? Zal het wellicht het hellend pad van een late belustheid zijn?

Ze was dankbaar voor zijn lichte stemming - maar kende ze een andere van hem? - Belustheid, zei ze langzaam, - is een woord dat mij niet past, en een huwelijk zal zich voor mij wel niet meer voordoen. Ik wil nu eindelijk mijn plan uitvoeren en jonge meisjes in huis nemen, die ik zal leren en opvoeden; ik zal zo gauw mogelijk beginnen - gelukkig leent het huis zich ertoe.

Van Blom hief de kin op, zodat de slaapmuts

op zijn rug viel. - Ik mag een staart krijgen, zei hij, - als ik iets heb geweten van een 'oud plan'. Hij keek haar door half dichtgeknepen ogen van terzijde aan.

- Misschien zet je mij nog mijn kamer uit? - ja, ja, 'één vrouw is duizend mannen te erg', o Vondel!

Ze antwoordde, in zijn speelse toon vallend: - Misschien - ge zoudt uw taak dan eens aan een jongere kracht kunnen overdragen.

- En een blijde lediggang beginnen, vulde hij aan. Nu lachten ze beiden.

- Ik neem je voorlopig niet au sérieux, ging hij voort, - 'een oud plan', het zal nog wat mogen rijpen - of rotten. Eensklaps richtte hij zich op.

- Heb ik het gedroomd, of is ons het overlijden aangezegd van juffrouw Schutte? - we zouden daar om meer dan één reden dankbaar voor moeten zijn.

Keetje voelde een vast verzet in zich stijgen en antwoordde niet.

Weer keek van Blom haar aan. - Wel, zei hij - *jij* hoeft niet te verstarren.

De verdere weg legden ze zwijgend af.

Ter plaatse gekomen, werden ze met een schuchtere glimlach door de bruidegom begroet. Keetje, die zijn hand vasthield, voelde haar mond week worden, maar toen ze een lichte verwarring in zijn trekken zag, wist ze zich snel te beheersen. In de ruime kamer naast de winkel za-

ten de genodigden al bijeen, de bruid temidden van vrouwen. Haar schouders en borst waren tenger als van een meisje, maar nu ze ging staan, toonde ze de eerste tekenen van zwangerschap. Keetje merkte dit op, maar zag meteen de vrouwenervaring inniger en kuiser vertolkt door Maria's glanzende blik naar haar, zodat ze prangend het eigen tekort voelde. Achter zich hoorde ze de stem van haar vader: - Oh, lala... Er werden stoelen aangeschoven. - Ja, zei de burgemeester, nu tot de gehele kring gekeerd - we hebben een goede reis gehad, de nevel is opgetrokken, de dag is rijp om te genieten.

De bruid sloeg de ogen neer, één der mannen zei: - Allereerst zullen we de ernst van God's raadsbesluit overwegen - een ander mompelde iets achter de hand.

Van Blom vroeg met heldere stem: - Hoe laat wordt ge ginds verwacht?

De bruidegom antwoordde: - Ge kunt uw koffie drinken, dan zullen we gaan.

Hier en daar ontstond nog een gesprek, Keetje's buurvrouw vroeg haar hoeveel kinders ze had en verwonderde zich over het antwoord.

- Wat? zo een struise vrouw als gij? Als ge me had gezegd: ik tel het dozijn vol, ik zou u hebben geloofd.

- Ik zal er wel niet meer aan beginnen.

De ander raakte licht haar arm aan. - Toch zie ik iets in uw wezen - hoe moet ik het zeggen? -

alsof ge het geluk verwacht - en dat is goed, het kan langs geheel andere wegen komen. - En toen begon ze toch over haar eigen kinderen te praten.

Na een poosje stond Johan op en het werd plotseling stil. Hij zei met onvaste stem:
- Als de bruid en haar familie en vrienden en ook mijn bloedverwanten en vrienden mij thans willen volgen?

- Welja, zei van Blom en schoof zijn stoel achteruit. De overige gasten waren langzamer en plechtiger in hun doen.

De kleine stoet liep naar het gemeentehuis; Keetje had nu een vrouw naast zich, die merkbaar genoot van de eigen feestelijke verschijning. Haar lange keurs was pauwblauw, de rok glanzend zwart met doffe, kanten stroken. Het blonde haar, kunstig gegolfd, omsloot een blank gewelfd voorhoofd.

Keetje vroeg haar of ze familie was van de bruid.

- Neen, zei ze, - een schoolvriendin, of beter: dezelfde jeugdliefde heeft ons verbonden. Ik heb toen wel stilletjes gelachen om Maria's onzelfstandigheid: omdat Adriaan mij uitverkoor, koos zij hèm en luisterde geduldig naar de verhalen over onze liefde. Maar Adriaan is voor Napoleon gevallen en nu trouwt Maria met uw neef, terwijl ik...

Keetje keek haar aan.

- Zijt ge niet getrouwd?

De ander schudde het hoofd. - Het is me blijkbaar niet meer mogelijk.

- Maar ge moet nog een kind zijn geweest tijdens die jeugdliefde?

- Zestien jaar, en twintig jaar zijn er sindsdien verlopen.

Er viel een stilte, waarin Keetje zich afvroeg wat haar aantrok in deze vrouw met de harde trekken en de zo bewust gedragen tooi.

- U kan ik het zeggen, ging de ander voort, - er is iets in uw houding dat ik herken: de liefde maakt ons vrij, - niet plotseling, maar langzamerhand. Ik weet nog op een goede dag te hebben gevoeld: nu ben ik een mens en kan alles beginnen. Ze lachte even, helder en speels. - De mannen zien mij niet graag meer, ze vinden mij te hard, te uitgesproken.

- Ge zoudt moeten zeggen, zei Keetje licht blozend, de liefde - *kan* ons vrij maken - ze doet het niet iedereen.

- Natuurlijk - niet iedereen, - maar u en mij. Daarop antwoordde Keetje niet meer. Haar innerlijk oog zag Marinus Höfer, zoals hij de tent was binnen gegaan, het kind op de arm, in 't voorbijgaan de walmende lamp neerdraaiend. Op dat ogenblik werd het huwelijk iets anders voor haar, dan het tot nog toe was geweest, het kreeg heiligheid door de kracht en de oprechtheid van het bloed. Toen ze weer om zich

heen keek, trof het haar dat de meeste vrouwen iets zorgelijks hadden in de gebogen rug en het voorzichtig neerzetten der voeten. Ik heb geen zorgen gekend, dacht ze, maar evenmin de levensvreugde van deze sterke vrouw. Zou het nu komen, juist nu Marinus Höfer weer ‘de vreemdeling’ voor me is geworden?

De kop van de stoet trad voor het gemeentehuis, bruid en bruidegom stonden een ogenblik stil alsof ze buiten adem waren geraakt, toen stapten ze de drempel over. Ze gingen losjes gearmd, als om elkaars eenzaamheid niet te storen. In de raadskamer werden ze door een der schepenen en twee schrijvers begroet. Het was duidelijk dat deze mannen een luchtige kout onderbraken en een ogenblik moeite hadden zich naar de ernst van het bruidspaar te voegen. De kamer liep langzaam vol, niemand sprak een woord, de ambtenaren keken verbaasd en ietwat overrompeld toe. Toen de hoofdpersonen gezeten waren en de overige gasten zich niet meer roerden, zag de schepen in, dat er iets door hem moest gebeuren. Hij had papieren voor zich gelegd en gerangschikt, nu schraapte hij de keel, keek het bruidspaar aan, wat hem niet langer dan enkele seconden mogelijk was en begon met neergeslagen ogen te spreken. Keetje stond in een hoek van het ruime vertrek en zag haar neef Johan en Maria, de tengere bruid, zitten. Hun beider gezicht leek versteend door

ontzag. Geen ontzag dat hun door deze plaats en deze omgeving toevloede, maar een dat van binnenuit kwam en zich langzaam, maar onmiskenbaar van anderen meester maakte, allereerst van de spreker. Hij had het huwelijksformulier voorgelezen, had zich op de vraag naar het antwoord vergenoegd met een nauw merkbare hoofdknik van het jonge paar en worstelde nu om woorden van de juiste kracht en kleur. Hij greep mis, hakkelde, herhaalde zich, maar bleef zijn best doen. En besloot met te zeggen: - Ik kan niet de predikant of geestelijke vervangen, maar wij allen voelen dat hier de wijding wordt gevraagd van een huwelijk dat ernstig en groot is ingezet. Wij zijn zwakke mensen. - God sterke ons geloof en onze wil en wijde deze echtverbintenis zoals Hij alleen dat kan. - Toen zweeg hij, als beschaamd door de eigen woorden.

De bruid trachtte haar rijke tranenstroom te stelpen, Keetje snoot de neus en beheerste zich met kracht. Haar blik trof de blonde vrouw, om wier mond een licht spottende trek speelde, terwijl haar ogen verdroomd waren.

Op de terugweg liep ze naast haar vader.

- Nou, zei van Blom zacht, - zodat geen ander dan zijn dochter het kon horen, - dat dorpsambtenaartje werd bijkans welsprekend - een huwelijk dat groot is ingezet - verwacht hij een drieling?

- Vader, zei Keetje verschrikt, maar glimlachte haars ondanks.

Hij stiet zijn elleboog aan de hare. - Die slome neef Johan, zet voor de wereld een gezicht van sla-me-alsjeblieft-dood, - en ondertussen... Nee, het dunkt mij goed dat deze man je is voorbij gegaan, we zullen ons op iets beters bezinnen.

Keetje hief het hoofd - in haar trekken lag de stille bewogenheid der verwachting.

Ze vierden bruiloft, de jonge mensen dansten in de diepe winkel, die zoveel mogelijk was uitgeruimd. Keetje en haar vader bleven in het dorp overnachten.

Op de terugweg, vroeg in de middag, toonde van Blom zich spraakzaam. Zijn dochter vermoedde het stellig niet, maar hij had een dansje gewaagd, terwijl zij bij de zwangere vrouwen zat, de handen in de schoot.

- O, zei ze licht, - meer dan één jong meisje is het me lachend komen vertellen.

Hij keek haar van terzijde aan, de prisma-kleuren fonkelden in de geslepen rand van het ruitje.

- Had men zich vrolijk gemaakt over hem? - een fiere blonde vrouw had hem ontstoken. - De dartelheid past bij de jeugd, zei hij vlug, - maar door mijn aanwezigheid bleef alles binnen de grenzen. En hebt gij u vermaakt? liet hij er afleidend op volgen.

Keetje antwoordde niet onmiddellijk, ze vroeg

zich af wanneer haar diezelfde vraag was gesteld - het laatst misschien toen ze een schoolkind was? - Zeker, zei ze toen, - ik heb veel gehoord en gezien. Er was een jeugdvriendin van de bruid, die met me heeft gesproken.

- Ik weet het, zei van Blom, - met mij heeft ze de polonaise gedanst en haar naam is Anneleen van der Salm.

- Maar weet ge ook, dat ze een zelfstandige vrouw is, die een inrichting voor de fijne was beheert?

- Over het werk praat men niet op een feest.

- Zij is ongehuwd, - mij leek zij een koningin, zo vrijmoedig van houding.

- Hm, zei van Blom - een blanchisseuse - en noemde andere namen. Zo trachtten ze hun indrukken uit te wisselen.

Toen ze de herberg in de polder voorbij waren, vielen er gaten in het gesprek.

Dicht bij huis zei Keetje: - Ik vraag me af hoe juffrouw Schutte het maakt.

- Het máákt? - ik hoop dat het schepsel uit haar lijden is. - De vrouw was vijf jaar lang ziek geweest. - Daarop zwegen ze weer.

Die avond trok de burgemeester zich in zijn kamer terug om een pijp te roken en nu waarachtig de woorden te overdenken, die hij de domineese zou wijden. Het bericht van haar dood had hij uit een verzegelde brief van Schutte verno-

men. Maar het kostte hem moeite, zich tot de dode te bepalen; - daar was de trotse, blonde Anneleen, en ook de vreemd extatische houding van de bruid, die hem iets van gelijke kracht en kleur scheen te willen herinneren. - Welja - zo'n zelfde stukje had zijn eigen dochter hem voorgespeeld in de kermistent, waarheen ze die vreemde snuiter was nagelopen, een man die bij hem had geïnformeerd naar de vacante betrekking van doodgraver. - De burgemeester stond op, daar hij behoefte had aan beweging na dit verhelderend inzicht. Hij wuifde door een sliert tabaksrook en nam uit de kast een karaf en roemer, die hij volschonk. Liever dan de tengere bruid zagen zijn ogen de weelderige blondine, die Keetje koninklijk had genoemd. Hij hief de hand op met het glas, een dronk gewijd aan de vrouw, dacht hij. Bijna wilde hij naar Keetje toelopen om met haar te klinken, want hij gunde haar de wijn en de liefde, - haar late neiging trof hem misschien meer dan een vurige jeugdliefde zou hebben gedaan. Indertijd had hij Johan Scheltens voorzichtig te kennen gegeven dat er van een verbintenis met zijn huis niets kon komen. Johan beviel hem niet en hij had iets anders voor met Keetje. Dat andere was toen misgelopen, de jonge man had zich een kogel door de kop gejaagd, inplaats van zich om een huwelijk te bekreunen. Men fluisterde: schulden en onoirbare dingen op zedelijk ge-

bied. Van Blom dacht hier liever niet aan terug, het had zijn zelfvertrouwen wat geschokt - hij wilde het zich nu wel bekennen: ernstig geschokt. - Hm - wat moest hij deze oude geschiedenis ophalen? Nu legde hij het hoofd tegen de hoge stoelleuning, keek naar de ornamenten van het plafond, engeltjes zwevend om korfjes met vruchten, en schonk zich nog eens in. - Wat nu Keetje betrof, hij had naar die manspersoon laten informeren. Veel wist men niet, alleen dat hij tot een Broederschap zou behoren, maar alleen reisde, meest te voet. Het leek hem een fatsoenlijk mens, al was hij onder kerktijd buiten de wallen gezien, - maar natuurlijk was het ook een kale sinjeur. Van Blom greep de zakdoek uit zijn jaspand en veegde zich over het voorhoofd, waarop prik-fijne zweetdruppels stonden. Trof het niet wonderbaarlijk, dat juffrouw Schutte juist nu uit haar lijden was verlost? - te rechter tijd zou hij de dominee een knipoog geven, zulk een fijne zet kon men hem toevertrouwen. Hij kende Schutte - een godvruchtig man, een deftig man, maar die het van het leven hier op aarde moest hebben. Hij keek naar het glas, waarin een laatste slok wijn gloeide en zei halffluid: - Zoals wij allen, dominee. Kon hij met de wijn zijn verontrusting wegspoelen... er was meer en erger dan een in de grond ongevaarlijke verliefdheid, er waren Keetje's woorden over een meisjes-internaat,

er was haar neiging tot de harde, blonde vrouw.

- Háár neiging, of de mijne? wilde hij denken, maar de spot sloeg neer. Het huis behoorde haar, ze had een vrij aanzienlijk vermogen, ze kon hem dwars zitten, - belachelijk maken.

Er werd aan de deur geklopt en Aagje kwam binnen met stoffer en blik.

- Ik zal dan maar eens naar de kachel zien, zei ze. Haar toon wees erop dat ze hem het gebruik van de burgemeesterskamer, alleen om zijn pijp te roken, een beetje kwalijk nam. Ze knielde neer, greep de pook en begon de as weg te krabben van het rooster.

- Aag, vroeg hij, - wat doet mijn dochter?

De oude vrouw keek naar de vonkenregen en antwoordde langzaam: - Zij breit, maar waaraan ze denkt weet ik niet. Hier in huis houdt ieder zich apart - mij is het wel, ik heb dat parlevinkje bij me, maar om de juffer kan het me begroten. Ze bleef geknield liggen en veegde om de kachel.

Van Blom wachtte een ogenblik of ze verder zou spreken en stelde de karaf achter een stapel boeken. Toen zei hij: - Ze zal wellicht nog trouwen, Aag.

Het vegen ging verwoed voort. - Nou ja, - ze zal wellicht nog trouwen - dat hebben we twintig jaar lang gezegd, en we doen alsof we het geloven, dan zijn we klaar met juffer Keetje, zoals je van een dood mens zegt: God hebbe

zijn ziel, en dan schroef je de kist dicht.

- Wat zou jij dan willen, vroeg Van Blom, - dat ik haar bij afslag liet mijnen, als een verenbed op een boerenhofstee?

Aagje richtte zich met moeite op. - Ik zou willen dat het ons ernst was met onze woorden. Waarom zou de burgemeester zijn dochter uithuwelijken? - hij heeft er immers geen belang bij - integendeel, zij zou hem...

De burgemeester sneed haar woorden af. - Het huwelijk, goede ziel, is een beproeving - en hij lachte.

Een ogenblik later was hij alleen en wist niet of de oude Aag had meegelachen.

November kwam met regen en wind, zodat de bladeren snel vielen en rotten. - Het trieste seizoen, zei van Blom eens, - in de bijna kale tuin blikkend bij het vallen van de schemering, - vroeger werden de stormen buiten gecompenseerd door een behaaglijke rust in huis, maar nu... Hij wendde zich tot zijn dochter. - Wat er in jou is gevaren, - ik weet het niet.

Keetje glimlachte. - Veel meer dan een najaarsstorm, zei ze - misschien de kracht van alle seizoenen tegelijk.

Ze had annonces geplaatst in de couranten der grote steden, een goed tehuis met alle schoolonderricht aanbiedend voor jonge dochters uit de deftige stand; er viel al veel te correspon-

deren en te overleggen, ook omtrent de veranderingen in het huis. Van dit alles hield ze haar vader in ruwe trekken op de hoogte, maar vroeg hem niet om raad. Ze hoopte met het Nieuwe Jaar te kunnen beginnen, en wilde voor die tijd Anneleen, de blonde vrouw, bezoeken, van wie ze veel kon leren. - Nodig haar hier, had van Blom gezegd, - wij kunnen haar een koetsje sturen, maar daarover schudde Keetje het hoofd: de belanghebbende moest de moeiten en lasten van een reis op zich nemen. Hij legde zich daarbij neer, in het plotselinge besef, dat hem die weken wel vaker overviel, uitgespeeld en ter zijde geschoven te zijn.

Toch sprak zijn dochter niet meer over de burgemeesterskamer, - maar hijzelf kwam kort daarop met bezwaren. Zij had toen zekerheid omtrent vier leerlingen, meisjes van 15 en 16 jaar, en hij merkte op dat de jonge schrijvers van het gemeentehuis in den vervolge misschien vaker dan strikt nodig was in- en uit zouden lopen. Keetje hield het hoofd naar voren gestoken en tuitte de mond. - Kom! zei ze enkel, waarmee ze hem tot tegenspraak prikkelde.

- Wanneer ze het met deze dingen licht nam, zou ze nooit een reputatie opbouwen,
- en omdat ze bleef glimlachen, voegde hij eraan toe:
 - Spreek hierover eens met Schutte, - ge kunt niet voorzichtig genoeg zijn.
 - Mijn reputatie, antwoordde ze, zal voorlo-

pig nog steunen op de uwe, - en dan... Ze was ernstig geworden.

- Als ik er niet meer zal zijn, vulde hij aan, - maar zijn dochter antwoordde niet.
- Hoe laat is mijn bevrijding gekomen, dacht ze, - maar ook: hoe diep besef ik die nu. En ze wendde het hoofd om haar ontroering te beschermen.

Bevrijding uit de jeugd

Vannacht ben ik weer met Mathilde L. de M. bezig geweest en wakker geworden, heb ik me voorgenomen alles omtrent haar op te schrijven. Ik meen nu voldoende inzicht in mijn jeugd te hebben om dit te kunnen doen, maar het bewijs daarvan zullen deze aantekeningen me moeten verschaffen. Ik zal mijn gegevens hebben te ordenen, zodat er een natuurlijk evenwicht ontstaat en het relaas de onaanvechtbare ontwikkeling krijgt van, laat mij zeggen: een gezonde boom. Het tijdstip is misschien slecht gekozen, ik heb het druk, moet gaan waken tegen te grote uitbreiding van mijn praktijk - maar van keuze kan geen kwestie zijn: ik voel me hiertoe gedrongen. Vele malen heb ik de lust over Mathilde te schrijven weerstaan, - nu, na het laatste nieuws omtrent haar, zie ik ons beider leven afgerond, waarmee het tijdstip voor een samenvattend overzicht is gekomen. Het kan zijn dat ik tot mijn vakantie had moeten wachten, eer ik hieraan begon, maar geloof dat toch niet: ik werk het beste als de tijd me krap is toegemeten, en bovendien heb ik mijn vrouw en kinderen beloofd met hen te gaan kamperen, waarbij zich geen schrijven aan een levensbericht laat binnensmokkelen, temeer daar Just, mijn jongste zoon, me een enkel medisch tijdschrift als lectuur zegt toe te staan.

Nu is het woord 'levensbericht' gevallen en voel ik een last op me te laden, die ik waarschijnlijk maar heel langzaam zal kunnen afwentelen.

Ik ben geen schrijver en al heb ik een logisch verstand, ik ben bang dat ik me de tijd niet zal gunnen voor die ordening en diepgang, die ik als noodzakelijk voel. Zelfs uitgaande van Mathilde, wier plaats in mijn leven ik wil bepalen, zal ik over mezelf moeten schrijven en dat is een zware taak: reeds nu schijn ik van mijn onderwerp te vluchten, niet om tijd te winnen, zoals men vaak ondoordacht zegt, maar alleen uit een gevoel van onmacht. Hoe kan ik Mathilde recht doen wedervaren, haar, die mij zoveel is geweest dat ik zelfs nu nog van haar droom - hoewel ik haar nooit heb liefgehad? Het zou zeker eenvoudiger zijn, als ik haar had begeerd, - hoe licht komt het mij voor over Hermien te schrijven, die ik als student heb leren kennen en die mijn vrouw is geworden - maar dit wordt geen liefdesgeschiedenis.

Hier ben ik voor het eerst blijven steken en ik voel de moeilijkheid van de vele breuken in dit relaas, die onzichtbaar geheeld moeten worden. Drie dagen heeft een ongewoon ziekte-geval me zo bezig gehouden, dat dit schrift gesloten is gebleven; middenin het heden staande en werkende, zal ik me telkens tot het verleden moeten wenden en zijn ondergrondse loop trachten te

vervolgen. Daartoe is een behoorlijke mate van zelf-discipline nodig, - maar die moet ieder goed medicus hebben, en al word ik zo aanstonds weer gestoord, ik zal mezelf tonen dat het me ernst is met mijn plan.

Mij dunkt dat ik eerst iets moet zeggen over mijn ouderlijk huis. Mijn vader en moeder waren beiden geboren Amsterdammers; grootvader Lunting was stratenmaker geweest en had een plattelandsmeisje getrouwd, dat naar de stad was gekomen om er te dienen. Ik herinner me deze grootmoeder, - ze was heel klein en droeg een gehaakt zwart wollen mutsje op een bijna kaal hoofd. Voor haar ongewoon diepe en schorre stem schrok ik wat terug, ook voor haar handen, die door reumatiek waren misvormd en op klauwen geleken. Maar ze maakte het mij niet moeilijk, kuste me niet en sprak nauwelijks tegen me, hoewel ze me met scherpe ogen waarnam. Er was iets beklemmends aan en om haar, dat me flauw is bijgebleven, zoals we ons een kwalijke reuk kunnen herinneren. Dat begon al bij het vuile straatje waarin ze woonde, en werd heviger in de kleine, donkere kamer met de open bedstee en het petroleumstel midden op tafel. Dan het gesprek tussen grootmoeder en mijn vader, waardoor beiden soms opgewonden raakten en gingen schreeuwen. Ik zag geen kans te ontkomen, of zou onder de tafel hebben moeten doorkruipen, wat ik

niet dorst. Vader gesticuleerde, staande meestal, zodat hij de deur versperde, grootmoeders stem leek telkens te scheuren. Eerst later heb ik begrepen dat ze over politiek redetwistten, wat me nog altijd zonderling voorkomt, gezien de geringe ontwikkeling van mijn grootmoeder. Ze is in mijn negende jaar gestorven en ik heb niets geweten van droefheid en begrafenis. Mijn grootvader heb ik nooit gekend en er bestond blijkbaar geen portret van hem - uit armoede, uit liefdeloosheid? - ik weet het niet. De blik van een kind is zo beperkt en daardoor ook zijn verwondering.

De ouders van mijn moeder zijn voor mijn geboorte gestorven en ik heb niet geleerd naar hen te vragen. Het kleine grootmoedertje Lunting was de enige schakel naar mijn voorgeslacht - is het dan wonder dat ik als kind weinig perspectief in het verleden heb gezien? - Ik heb gehoord dat ouderloze kinderen vaak moeite hebben met het begrijpen van geslachtsverhoudingen en geloof dat dadelijk. Ikzelf was geen wees, maar de nadruk waarmee de hoge, dikwijls goddelijke afstamming van een Griekse mythologische held werd verhaald, heeft mij steeds pijnlijk getroffen. Andere kinderen spraken over grootouders, ooms en tantes, bij wie ze hadden gelogeed en bijzondere dingen genoten; ik bleef dan angstvallig zwijgen, terwijl in mijn hoofd de woorden klonken: mijn groot-

moeder was een heks, een lelijke heks. - Kort voor zijn dood heeft mijn vader me het een en ander over zijn ouders verteld. - Mijn moeder, zei hij, - had een scherp verstand en is waarschijnlijk de eerste suffragette geweest. Ze heeft haar gezin hard en vast geregeerd, haar man en vier kinderen; niemand had iets in te brengen naast haar, want haar zelfvertrouwen was onbegrensd. Ik alleen, de jongste, ben later tegen haar opgestaan, want de politiek was bij haar zaak van het hart en dat kon ik niet goedkeuren; - ik weet dat ik mijn intellect van haar heb geërfd, maar zij kon het hare soms roekeloos terzijde stellen. - Pedante vader. Ik zie hem voor mij, een vrij grote gestalte met een klein, rond hoofd, lichte, rusteloze ogen, een zeer scherpe neus, rood aan de punt, een kinderlijk kleine, gewelfde mond. De onderdelen van dit gezicht passen slecht bij elkaar, zodat hij een onduidelijke, op sommige mensen zelfs een onbetrouwbare indruk maakte. Na de volksschool was hij kwekeling geworden en had zich opgewerkt tot onderwijzer. Het Amsterdamse accent heeft hij nooit geheel overwonnen, zodat zijn betrekkelijk succes mij soms nog verbaast, - waarbij ik dan moet bedenken, dat hij de tijd mee had. Hij en mijn moeder hebben beiden hun leven gegeven aan 'het onderwijs', want ook zij had een goed verstand en voortgekomen uit een klein-burgerlijk milieu - en een onhar-

monisch gezin - had zij het onderwijzers-ambt gezien als een middel tot verheffing en bevrediging, - zo heb ik het althans later begrepen. Heel zelden sprak mijn moeder over haar ouders, een enkele maal over haar jeugd en het Amsterdam van die tijd. Ze heeft me het huis gewezen waar ze was geboren: een smal pand op de Martelaarsgracht, waarin ook toen nog een kroegje werd gehouden. Na haar dood - ze heeft mijn vader enkele jaren overleefd - is mij uit papieren gebleken dat mijn grootvader Weidman de zoon van een dominee was en zelf student in de theologie is geweest. Hij heeft een buffet-juffrouw getrouwd en is een café begonnen, dat hem enige tijd goede inkomsten heeft gebracht. Dat hij later aan lager wal is geraakt, schijnt het gevolg te zijn geweest van zijn drankzucht, waaruit ik opmaak, dat hij ook als student door de drank is mislukt. Mijn moeder moet dit hebben geweten, maar ze vertelde: - Wij hadden een koffiehuis aan de Martelaarsgracht, dichtbij de oude Stadsherberg, die in het IJ was gebouwd achter de schutting van palen, waaraan de kleine schuitjes werden gemeerd. Je weet niet hoe somber de huizen vroeger waren, door zware gordijnen en donker behang, en hoe heerlijk het dan was, aan het wijde water te lopen. Onze gracht was nog niet gedempt en het licht was er minder open dan aan het IJ. Naar de Stadsherberg voerde een lange, luchtige stei-

ger, die het mooiste bouwwerk was dat ik me kon denken. Wat is een kind! In mijn oog liepen de mensen trots en sierlijk over die steiger, heel anders dan de mannen uit ons koffiehuis kwamen, - maar als ik tegen moeder zei: - Ik heb weer een dronken man gezien, hij deed zo vreemd op de stoep, dan zei ze: - Och kind, onze stoep is verzakt en scheef, hij zal daardoor zijn gestruikeld. - Ik speelde zo lang mogelijk buiten, het was rustig in de stad, de kippen liepen nog op straat en zelfs aan de IJ-kant was het stil, al werd er wat gelost en geladen. Achter vaten en kisten konden we ons heerlijk verstoppen, - de jongens sprongen op een sleperswagen en voelden zich als de koning in zijn koets. Er waren ook diepe en vlakke stoepen, waarop wij meisjes urenlang zaten te bikkelen. In mijn herinnering viel de avond veel sneller dan nu, - ineens stond je in het donker aan het grote water, waarover een koele wind aankwam, of tussen de huizen, die strak en zwijgend waren geworden. Je vriendinnetjes waren misschien al naar huis gegaan, of liepen een Haringpakkerijtje om - je had er niet op gelet - alle werk lag opeens stil en je werd een beetje bang alleen. Op een draf liep je naar huis, een eenzame, donkere man onder de bomen deed je hart kloppen. Dan rinkelde de bel, je had het weer bereikt, de gewone reuk sloeg je tegemoet. Wat een verschil, het leven op straat of

dat in huis, en je sprong bijna van het een in het ander, van het wijde in het enge. - Alle wegen liepen naar het IJ, moet je denken, het Centraal Station bestond nog niet en onze achterkamer lag aan een kleine binnenplaats, in de diepte van een stenen put, zou ik kunnen zeggen, zo nauw en duister. - Tot zover mijn moeder. Het treft mij opnieuw dat zij een zeer gevoelige vrouw moet zijn geweest, maar haar gezicht was weinig expressief, net als het mijne - tenminste in mijn jeugd. Hermien zegt dat het door de tijd beter is geworden, maar ik herinner me dat de leraar in het Nederlands mij eens heeft toegevoegd: - 'Jij, met je houten smoel', waarvan hij meteen spijt scheen te hebben, want hij bloosde even en voegde erbij: - Neem me niet kwalijk, ik heb dit al zo vaak gedacht en dan wil het eens gezegd wezen. - Bij een vrouw viel het grote wangvlak, de smalle, rechte mond, de lange kin, het hoge voorhoofd misschien nog meer als weinig bezielde op dan bij een jongen. Maar mijn moeder had zeer sprekende, donkergrijze ogen, terwijl de mijne lichtblauw zijn, als de ogen van mijn vader. Haar woorden over de put herinner ik me duidelijk en ik maak eruit op dat het gezinsleven van mijn grootouders Weidman niet gelukkig was. Ik zal wel met mijn moeder alleen zijn geweest toen ze me deze dingen vertelde, ik zal naast haar hebben gezeten voor het raam en als de duisternis viel en we wachtten op de lan-

taarnaansteker, zal ze dan een opgang in het leven hebben gevoeld, of een langzaam uitputtend zich gelijk blijven van plichten en verlangens? - Ik moet nog iets zeggen over haar figuur: ze was even groot als mijn vader, maar veel omvangrijker. Hieraan schrijf ik het toe, dat mij van enige tederheid tussen mijn ouders nooit iets is gebleken - of althans mede hieraan. Natuurlijk ben ik later in mijn praktijk ook deze gevallen tegengekomen van psychische geremdheid bij vrouwen, die zich tezeer bewust bleven van hun zwaarte, om als een lenig diertje te kunnen coquetteren. Mijn moeder moet hieronder hebben geleden, ik heb het verlangen in haar ogen gezien en het tekort in haar strenge mond. - Ze is vijf jaar met mijn vader verloofd geweest, want als ze trouwde, zou ze ontslag krijgen en beiden wilden vooruit komen, - dus hebben ze in die jaren gewerkt en gespaard. Op zijn dertigste jaar is mijn vader tot hoofd van een school benoemd; intussen had hij een middelbaar acte wiskunde en tekenen gehaald, mijn moeder middelbaar Frans en Engels A; toen is het huwelijk dan gesloten. Ze huurden een dubbel bovenhuis op 'nette stand', waarbij het de bedoeling was, kinderen tot zich te nemen, die toezicht nodig hadden bij hun schoolopgaven, dus H.B.S.-scholieren; aan een eigen kind scheen niet in de eerste plaats te worden gedacht en mijn moeder ging nog Nederlands en

aardrijkskunde studeren. Zes jaar nadien ben ik geboren, - ik denk dat zij zich bijna tot onvruchtbaarheid toe heeft afgemarteld met de boeken. Niet dat het leren op zichzelf haar veel moeite kostte, maar ze had nu een huishouden, een dienstmeisje, vreemde jongens - nog wel in hun puberteit - waren haar toevertrouwd, [gewoonlijk had ze er een stuk of drie] en ze was de vrouw van mijn eierzuchtige en pedante vader. Ik geloof dat zij geen eierzucht kende, maar waarschijnlijk heeft ze dit als een gebrek in zichzelf gezien en heeft mijn vader zeer bewonderd. - Over mijn jeugd zal ik niet uitvoerig zijn - ik weet er trouwens weinig meer van, - maar één ding, dat me duidelijk voorstaat, moet ik hier vertellen. Toen ik elf jaar was, heeft mijn vader 'de grote sprong' gewaagd, zoals ik hem dikwijls heb horen zeggen, en heeft ontslag genomen. Ik was enig kind gebleven, de acten hadden zich opgehoopt in de la van zijn bureau en het geld in het geheime vakje; - op de buitendeur kwam een groot geëmailleerd bord met de woorden Instituut Lunting.

De circulaire voor ons instituut ken ik nog bijna van buiten, het wilde een goede school, tevens veilig tehuis, zijn voor begaafde leerlingen. H.B.S. en gymnasium waren op de leest geschoeid der middelmatigen [zo niet der tragen], moesten dus betrekkelijk langzaam gaan, ter-

wijl ze toch een brede basis misten. Deze school - dit huis - echter kon de jongens òf eerder voor de Universiteit klaarmaken, óf wel hun latere studie bevorderen door een veel hechtere grondslag - aldus het voornaamste uit die brief, die ik woord voor woord heb horen ontstaan, en die mij, wat ouder geworden, steeds een gevoel van gêne heeft gegeven. Er moeten vele honderden exemplaren van zijn gedrukt, ik heb er nog gevonden na moeders dood.

Onze salon werd tot tweede leskamer ingericht [vaders studeerkamer was de eerste], op zolder werden enkele 'frisse' slaapkamers gebouwd. Natuurlijk hadden mijn ouders zich vooruit van een paar interne leerlingen verzekerd, de circulaire leverde er nog twee op en met hen, aangevuld door een tiental dag-scholieren, begon ons instituut te draaien. - Al gauw bleken de extra begaafden zeer onbegaafd te zijn en was met het instituut Lunting een nieuwe drilschool voor ongelukkige rijke zoontjes in het leven geroepen, die niet konden leren en koste wat het wil een einddiploma H.B.S. moesten halen. Mijn vader wist niet of hij dit, schamper en uit de hoogte, zou toegeven, dan wel het met psychologische drogredenen bementelen, maar is tot aan zijn dood de buitengewoon begaafden blijven verwachten. Mijn moeder uitte zich niet, begon hoogstens met een weifelend gebaar, een voorzichtig 'och' en gooide het dan over een

andere boeg: - Het is een hartelijke jongen, - ondanks al zijn streken geloof ik dat hij zich hier thuis voelt, enzovoort. Toen ik zelf al student was, heb ik meermalen de tederheid in haar ogen gezien en in haar stem gehoord voor zo'n ontworteld kind, dat in ons huis, dank zij haar, niet uitsluitend stenen voor brood kreeg, al werd wel haast alle tijd aan het leren besteed; ja, nu ik dit neerschrijf, zie ik haar ten voeten uit, zie de aarzeling in haar wezen, de beduchtheid zich belachelijk te maken, die haar grote gestalte heeft gebogen, - maar ook de glans van haar ogen, die zich niet geheel liet wegmoffelen. Het is mij weldadig te denken dat haar hart toch enige koestering heeft gekend, - ook door mij, want ze heeft geweten, dat ik haar gevoelens opmerkte, dat mijn blik de hare weerspiegelde. Zo is er tussen ons iets ontstaan los van de moeder-kindverhouding, dat haar een troost moet zijn geweest over een schrijnende ontgoocheling.

Maar ik wilde iets anders aantekenen. Het instituut zal een klein jaar hebben bestaan, toen ik eens in de nacht wakker werd door een ongewoon geluid: mijn moeder schreide. Dat drong maar langzaam tot mij door in mijn kleine kamer naast die van mijn ouders, want mijn hoofd was vol slaap en ik had het nooit eerder gehoord: lange, smartelijke uithalen en daar tussen de hoge, nerveuze stem van mijn vader. Ik

stond op, opende zo zacht mogelijk mijn deur en ging aan hun deur staan luisteren.

- Denk aan Frank, hoorde ik mijn vader zeggen, - doe niet zo onbeheerst, - en moeder trachtte het hevige gesnik te onderdrukken. - Je bent niet in staat te spreken, en wat kan er zijn gebeurd? Hoogstens een nachtmerrie.

- Het is, stootte mijn moeder uit, - het is dat ik nooit meer alleen ben - ik kan daar niet tegen - en weer gierde haar stem in een huilkrimp. Dan ging het moeilijke gesprek voort, van de ene kant het vermaan redelijk te zijn, van moeders kant de machteloze uiting van het opgekropte verdriet. - Ik weet niet wat ik nog meer heb verstaan, noch hoe dit is geëindigd, waarschijnlijk heb ik moeders woorden later uit eigen begrip aangevuld: - Vroeger ging je op geregelde tijden uit huis en alle kinderen moesten naar school; nu ben je er altijd - altijd - je kunt plotseling binnenkomen, nooit ben ik meer veilig voor je. - Maar ik had dit misschien niet moeten neerschrijven, er is voor mijn gevoel iets onloyaals in het zich herinneren van woorden, die de spreker zelf heeft trachten te vergeten, en daarvan heeft moeder onmiskenbaar blijk gegeven.

Ik heb de volgende morgen haar trekken, haar houding bespied, en wat heb ik gevonden? - Ze was niet bleker dan gewoonlijk, rustig overzag ze de lange tafel, voor het ontbijt gedekt, terwijl

het dienstmeisje rondging, onze kommen volschenkend met slappe thee en vader verdiept scheen in het ochtendblad [maar ik wist dat hij alles om zich heen opmerkte]. Eén der jongens ontbrak. Er heersten strenge regels bij ons, we moesten stipt op tijd zijn, we mochten niet haasten bij het eten.

- Waar blijft Wim? vroeg mijn vader. Het stond kwart over achten, maar hij had niet op de klok gekeken, - hij wist altijd hoe laat het was. Moeder antwoordde niet. Ik was gewend haar in zulke gevallen te horen zeggen: - Hij zal wel dadelijk komen, of: zijn horloge zal wat achter gaan, en wachtte op haar stem - maar ze bleef zwijgen, ze keek alsof ze heel ergens anders was en geen vraag baar had beroerd. Op dat ogenblik veranderde er iets in de sfeer om mij heen, ik leek lichter te ademen, moeder en ik droegen niet meer zo zwaar mee aan de schuld van iedere jongen in ons huis. [Ik besef deze gevoelens uit te drukken in de woorden die ik er nu voor vind].

Toen ik de nacht daarop weer in het donker wakker werd, wist ik heel zeker dat het gebeurde van de vorige nacht geen droom maar werkelijkheid was geweest, en het zou me niet hebben verwonderd wanneer het zich had herhaald; - de beklemming was weer in mij en ik verlangde naar de morgen. Maar neen, nooit heb ik moeder haar klacht horen herhalen, en

ik durf niet te zeggen dat ik die in haar trekken heb terug gezien. Ik vraag me af of ze zich heeft beheerst terwille van mij, maar begrijp dat ik niet de enige drijfveer ben geweest, ze had een huis vol kinderen en bovenal had ze zichzelf. Ze heeft de kracht gevonden niet ongelukkig te zijn in een leven dat ze nochtans niet kon liefhebben, en dat geeft haar een grootheid, die ik tot nu toe maar onvolkomen heb beseft.

- Ik herinner me een avond kort voor ons huwelijk, waarop ik met Hermien bij haar ben geweest. We troffen het dat vader niet thuis was. De grote huiskamer was nog even schaars gemeubeld als in mijn jeugd, de lange tafel met een dozijn biezen stoelen erom heen, droeg geen kleed; er waren nog maar twee interne leerlingen, maar veel dagscholieren kwamen 's avonds hun huiswerk aan die tafel maken. Ik had Hermien met een wankel glimlach voorgesteld 'de school' nog eens te bezoeken, - maar juist die avond heeft het oude intérieu me niet gehinderd. Moeder sprak over het huwelijk. Het zou haar niet verwonderen, zei ze tegen Hermien, wanneer die huiverig zou zijn voor de verandering in haar leven, die voor een werkende vrouw zo ingrijpend was. Met haar jonge, klankvolle stem antwoordde Hermien ernaar te verlangen en merkte op dat moeder het oude werk was blijven doen in haar huwelijk, zelfs

tot nu toe. - Ja, maar niettegenstaande dat - het was toch zo anders.

Dat andere leek haar goed en mooi, zei Hermien, waarop ik vroeg of het niet een grote overgang voor moeder had betekend toen het instituut was begonnen. Ze keek mij onbevangen aan. - Dat maakte geen verschil meer, zei ze, - waarom dacht je dat? - Ik zweeg. - En zo ben ik dan teruggekeerd tot die nachtelijke scène in mijn twaalfde jaar; - ik weet niet of het goed is dat ik zo nu en dan vooruit grijp [ik heb van het begin af aan de moeilijkheid van de juiste ordening gevreesd], maar het verbonden zijn der dingen trekt me soms voorwaarts.

Het is begrijpelijk dat moeders jeugdverhaal langzamerhand meer reliëf voor me heeft gekregen en ook dat ik me de intimiteit van ons samenzijn zo duidelijk herinner: we waren stellig alleen in huis, een vacantie, de vreemde jongens allen weg, vader misschien ter kennismaking ergens in de provincie op bezoek. Het Amsterdam van de tijd, waarover zij sprak, was nog maar een kleine stad, die, welvarend geweest, nu al sinds lang lag te kwijnen; de nieuwe vlucht zou spoedig komen, maar nog was er stilstand en de geborgenheid in het oude. Er kwamen en gingen wat stille schepen, het spoorwegverkeer, nauwelijks begonnen, was niet druk, er waren geen trams, geen auto's, de kippen voedden zich op straat, de venters hadden

hun vaste, vaak melancholieke roep, de kleine kinderen konden verdwalen, en daar kwam geen politie aan te pas, er ging wel iemand met hen rond, goed hoorbaar galmend: - Een kind verloren! Een kind verloren! Het was een tijd om eenzaam te zijn en onbewust naar een beter leven te verlangen, vooral wanneer je in een donkere kamer achter een kroegje woonde, je vader zich overgaf aan de drank en het eerste onbezorgde kinderspel voorbij raakte. Maar er moet veel hebben gegist in de jeugd van toen, mijn ouders waren van 1858; ze hebben het moderne socialisme zien worden, de eerste grote ontplooiing van de techniek beleefd, de nieuwe bloei van Amsterdam meegemaakt. Of ze naar welstand hebben gestreefd? - ik vermoed het, maar mijn vader was te zeer van intellectuele hoogmoed bezielde om naar 'een goed leven' te verlangen. Ik neem aan dat mijn moeder in haar jeugd tegen hem heeft opgezien en voor liefde heeft gehouden wat een onbegrepen eerbied is geweest voor zijn vaste gerichtheid, maar toen ze schreide, omdat hij haar nooit meer alleen liet, had ze zonder het te weten de ergste ontgoocheling al aanvaard.

Toen ik van de lagere school kwam, koos mijn vader voor mij het gymnasium, ik denk geleid door ontzag voor de oude talen. Waarschijnlijk geloofde hij niet dat ik meer zou kunnen leren dan hij, maar was nieuwsgierig te zien

wat ik met een officiële opleiding zou bereiken en wilde mij ‘de brede weg van de universiteit’ laten gaan, om mij een doctorstitel te bezorgen.

In de eerste klas van het gymnasium heb ik mij weinig op mijn gemak gevoeld, zowel door de lessen, als door de mij omringende kinderen, en eigenlijk hingen die beide ten nauwste samen. Misschien druk ik mij het best uit door te zeggen, dat ik een onvermoede diepte in de mensheid ging zien door iets te leren kennen van haar geschiedenis, haar talen, haar mythologie, haar abstracte denken - en daarbij het gevoel had dat de meeste andere leerlingen beter op dat perspectief waren voorbereid dan ik. - Ik ben met moeite naar de tweede klas overgegaan en eerst in de derde werd er algemeen gezegd dat ik een goed verstand had. Mijn vader had de schouders opgehaald over mijn eerste rapporten: - Wat willen die leraren? zei hij geprikkeld, maar moeder streek mij over het haar. - Zou je liever je huiswerk beneden maken met de anderen? vroeg ze zacht, - je hebt je eigen kleine kamertje, misschien zit je er te dromen. Gelukkig had vader niets gehoord. Ik balde de vuisten. - Neen, zei ik, liever niet, - het zal wel beter worden. Moeder had gelijk, ik wist plotseling dat ik vaak zat te dromen. Telkens ving ik in de klas een paar woorden op over het huiselijke leven van de andere jongens en

meisjes, en die brachten mij aan het denken; bovendien zag ik aan hun houding dat ze gemakkelijker leefden dan ik, minder bekneeld door plichten, onbewust verzekerd van hun goede recht er te zijn. Dat recht leek mij twijfelachtig en hoewel ik een tehuis had, voelde ik mij niet tot een gezin behoren, daar bij ons alles draaide om de vreemde leerlingen en we geen andere sfeer kenden dan die van de school. Ons huis bestond uit leskamers, onze gesprekken gingen over wiskundige opgaven en Franse vertalingen. Ik herinner me dat de interne leerlingen alleen op Zondagmiddag een brief naar huis mochten schrijven, of bezoek ontvangen, en moeder maar een enkele maal over hun familie sprak, wat dan nog meest door vader werd onderbroken. Ik zou kunnen zeggen: wij ademden om te leren en wij verdorden. Was het dan wonder dat mijn verbeelding verder spon aan een opgevangen woord, zodra ik alleen was?

- Mijn vader heeft een Fantin-Latour gekocht, stel je voor, een echte; hij wil hem in zijn spreekkamer hangen, maar mijn moeder... Wat moest ik mij daarbij voorstellen? Onze wanden thuis waren niet helemaal kaal, er hingen enkele gravures in donkere lijst, 'La Passerelle' en 'Die versalzene Suppe' geheten: - een schalks meisje staat op een vlonder en schijnt vóórnóch achteruit te kunnen bij het naderen van een jagersman; - een jong echtpaar, in empire-

stijl rijk uitgedost als voor een feest, zit ruggelings te mokken aan de gedekte tafel, waarop de soep nog damp. En een dienstmeisje is eens van ons weggelopen, omdat het in huis zo ongezellig was, 'geen blind paard kon er kwaad doen'. Dezelfde jongen van de Fantin-Latour ging op de Friese meren zeilen, een ander mocht met zijn grootvader mee naar Schotland, een meisje had de Rigoletto gezien, geweldig mooi, zei ze, maar op 't laatst erg griezelig. Dan waren er nog de half gefluisterde, half gelachen intimiteiten, die zich nauwelijks weer in woorden laten vangen, en die zeker ook wel in ons huis gewisseld zullen zijn, alleen zo dat *ik* ze niet kon horen - maar die hebben me het minst gehinderd. Achteraf begrijp ik heel goed dat de lessen op het gymnasium mij langzamerhand meer en beter zijn gaan voeden dan de houding en de losse woorden van mijn mede-scholieren - met één uitzondering: Mathilde L. de M. Zij bezat in mijn oog alles wat ik miste - nog maar half bewust en toch zo pijnlijk miste: cultuur. In het vierde jaar ben ik begonnen haar op te merken; ik zat toen evenmin als de vorige jaren in haar klasse en zag haar dus alleen voor en na schooltijd. Aan haar naam wist ik dat ze van Portugees-Joodse familie was, maar haar uiterlijk leek mij eerst niet Joods, al was ze donker, het haar zwart, de huid licht gebronsd. De ogen waren wisselend door hun mengeling van

groen, grijs en bruin; het leek mij vaak dat haar stemming de ene of de andere kleur naar boven bracht, maar later heb ik gezien dat vooral het afdekken door de wimpers de kleur beïnvloedde. De neus was tamelijk fors, maar bijzonder fraai van lijn, de vleugels gevoelig en beweeglijk. Voor de lippen weet ik maar één woord: ze waren kuis. De smalle, donkere wenkbrauwen waren goed gevormd, het voorhoofd, wat bleker dan de wangen, moest glad en koel aanvoelen. Het haar was springerig, maar niet gegolfd en gekruld. Al is dit beeld onvolledig, ik wil er verder niet met woorden aan prutsen. Meestal lijkt ze mij groot van gestalte, hoewel ik weet dat ze niet boven de vrouwelijke middelmaat uitkwam. Dat zij een Jodinnetje was, is mij alleen opgevallen in de kring van haar familie, want ik zag hoezeer zij daartoe behoorde, en sinds ik in haar ouderlijk huis ben geweest, heb ik haar nooit meer geheel los daarvan gezien. - Het heeft lang geduurd voor ik haar naam tegenover anderen uitsprak, maar ik herinner me levendig de eerste keer - dat was tegenover mijn moeder. Nog voel ik iets van mijn innerlijke weerstand, waarop meteen een verwonderlijk welbehagen volgde, dat uit mijn mond die naam zo natuurlijk en vloeiend had geklonken; het was bijna alsof ik bij Tilde werd ingedeeld, of ik haar werd toegevoegd - hoe moet ik het zeggen? het had iets van een heime-

lijk gesloten verbond. Mijn moeder had gevraagd naar de samenstelling der vijfde klasse, waartoe ik was bevorderd en ik dacht toen allereerst aan Tilde. - Dicht voor de zomervacantie had ik een kort gesprek opgevangen tussen haar en Greet van D., een meisje uit mijn klas, terwijl we de trap opliepen. Ik had hen ongemerkt ingehaald, zij gingen langzaam als meisjes van die leeftijd soms doen, half bewust hun vrouw-zijn uitspelend. Ik begreep dat ze over het eind-diploma spraken. - Zal je het nodig hebben? hoorde ik Greet vragen. Mathilde antwoordde: - Dat denk ik niet, maar ik wil de school aflopen en talen liggen mij toch het meest. Ik zag haar tengere blote arm om de boekentas, de smalle hand met een ring eraan. Greet zei nog: - Bij ons gaat haast iedereen naar de bêta-kant, misschien krijg je een gezellig klein klasje, - toen klonk achter ons een roffel van voetstappen, zodat ik geen woorden meer verstond. Ik voelde opeens dat de keuze van richting mij nog open was, [al meenden mijn ouders stellig dat ik wiskunde zou gaan studeren], en ik het meest verlangde naar wat in mijn ouderlijk huis het minst werd gekend en dat ik aarzel te noemen: de dichterlijkheid van het hart - het hart jong of oud, wijs of onervaren, maar ontvankelijk voor alle levensmysteriën en bereid er zich door te laten opvoeden. 'Talen liggen mij toch het meest', had Mathilde gezegd, en ik

zou het haar toen niet hebben kunnen verbeteren, dus zei ik thuis dat ik de a-afdeling wilde volgen om beide eind-examens te doen en meende voor de wiskunde geen extra hulp nodig te hebben, Mijn vader grinnikte een beetje, alsof wij de school gingen bedotten, maar hoezeer mij dit ook tegenstond, het bracht mij niet aan het wankelen. Daar de rector geen woord aan mijn besluit verspilde, sprak ik er zelf niet meer over. Ik had hem gezegd nog niet te weten of ik zou gaan studeren en hij knikte. - Je hebt nog twee jaar voor de boeg, de leraren zijn tevreden over je; sommigen zeggen dat je meer zou kunnen dan je doet, maar we mogen niet eerzuchtig zijn. - Ik wist wel al dat ik dikwijls onder de verwachting bleef; van O., de leraar in geschiedenis, had eens gezegd, proefwerk terug gevend: - Een acht voor Lunting, - hij heeft een goed verstand en is voorzichtig, al zijn uitingen zijn minstens zeven maal gecontroleerd. Toch ook wel een gebrek aan durf, - misschien is er zelfs angst, dat zou mij niet verwonderen, en die zal hij dan moeten overwinnen, want stijl [en hier keek hij mij aan] ook levens-stijl, groeit niet op een bodem van angst. - Nu nog kan ik voelen hoe snel die woorden mij hebben getroffen, - eerst tot de klas in het algemeen gericht, mikten ze plotseling op mij en misten niet. - Nu ik van O. toch heb genoemd, zal ik wat op hem voortgaan. Hij was een knappe, slanke man, die zich

in de aardse kledij goed thuisvoelde, dit zowel figuurlijk als letterlijk bedoeld. Zijn kleren waren van een voortreffelijke snit en schenen altijd nieuw te zijn, maar hij droeg ze alsof hij er niet door werd geraakt. Andere leraren hadden gewoonte-gestes, de een trok aan zijn das, de ander streek zich door het haar, een derde nipte pluisjes weg, - maar van O. had geen enkele tic. Hij was een zeer goed redenaar. Soms praatte hij lange tijd over onze hoofden heen, als tot een denkbeeldige toehoorder, maar keerde opeens tot ons terug en gaf blijk ons te kennen, zoals hij mij kende, toen hij over mijn angst sprak. Hij gunde zich de tijd niet een les te overhoren, nog minder ons te vermanen of te straffen en had dat ook niet nodig: we zaten doodstil bij hem en luisterden. Een meisje dat op haar horloge keek, heeft hij eens gevraagd: - Hoopte je dat het uur gauw om zou zijn? - en op haar antwoord: - Ik hoopte dat het nog lang zou duren, zei hij. - Nu voel ik me wel geveleid, - mijn vrouw zegt dat ik zelf-ingenomen ben, - en toen, achter zijn hand: - Maar weet je, dat zijn alle mensen. - Toen de vijfde klasse was begonnen, heb ik me afgevraagd hoe van O. zou reageren op Mathilde L. de M. - heb ik zijn goedkeuring gewild op mijn grote belangstelling in Tilde? - waarschijnlijk wel. We zaten met ons vijftienen in die klas - dat was meer dan Greet van D. had verondersteld - en al liepen we natuurlijk uit-

een, er ontwikkelde zich al gauw een gevoel van saamhorigheid, ik zou zeggen: juist doordat ieders karakter zich duidelijker begon af te tekenen. Er waren vier meisjes en tien jongens - buiten mij - en ik kan hen allen nog voor mij halen, hoewel niet allen even scherp. Mathilde zat naast een blond meisje, dat Lientje S. heette en die beiden sloten al gauw vriendschap met elkaar. Ze hadden een belangrijk ding gemeen: hun onbewuste beschaving. Hoe je aan de eerste gegevens omtrent je klasgenoten komt, kan ik niet meer zeggen, maar ik wist al gauw dat Lientje's vader vrouwenarts was en die van Mathilde kunsthandelaar. Ze woonden beiden in een herenhuis, ze waren zeer verzorgd, ze hadden de stem, de rust en onbevangenheid, kortom de houding, van jonge meisjes uit de goede stand, maar waarschijnlijk was Mathilde's familie het verst naspeurbaar. Lientje had de grootste levensdrang en -liefde, Tilde de meeste ervaring. Het was mooi, de vreugde te zien, die zij aan elkaar beleefden; ik schrijf dat nu, maar had toen niet kunnen zeggen waarom ik zo graag naar hen keek, - naar hen beiden, hun gezamenlijkheid, dat wat tussen hen ontstond en waaraan ik liefst een eigen naam zou geven, want 'vriendschap' dekt het niet voor mijn gevoel. Het is welhaast overbodig te zeggen, dat afgunst in mij onbestaanbaar was - dat hele vijfde schooljaar heb ik hun gezamenlijkheid

willen zien, ben erdoor geboeid geweest, heb ervan geleerd. Pas langzamerhand ben ik gaan zien dat Mathilde daarvan het grootste deel aandroeg. Ook voelde ik intuïtief hoe een andere vriendin, een meisje dat in de vierde klas was blijven zitten, nog minder gemeen had met Mathilde dan met Lientje. Het is mogelijk dat Lientje uit trouw zich niet dadelijk van deze Anneke heeft willen afwenden en heeft gewacht tot Anneke zelf nieuwe bindingen was aangegaan. Hoe dit zij, eerst daarna is de gemeenschap gegroeid tussen Lientje en Tilde, - het blonde en het donkere meisje.

In de zesde klasse kwam er enige verandering door onze natuurlijke groei, en door van O., die die groei wat sterk in één richting trok. Maar ik wil hem geen onrecht doen; het is mogelijk dat hij aan veel jonge mensen een goed werk heeft gedaan door hun prille erotische gevoelens uit de heimelijkheid te trekken en als vanzelfsprekend te behandelen.

Eens, in het begin van de cursus, zat hij voor de klas, moet onze aandacht hebben gezien, trok de wenkbrauwen op, wiegde het hoofd op de rechter vuist gesteund en zei: - Wat zijn ze braaf, wat zijn ze braaf. - Dit was geen ongewone manier voor hem om de les te beginnen, maar we zaten toch in spanning: wie zou hij bedoelen? hij sprak altijd meer over de slechtheid, de eigenbaat, de domheid, dan over de

braafheid der mensen. Hij kon, de klas uitlopend, zich omdraaien en zeggen: - Het spijt mij geen schoner beeld te hebben kunnen ophangen van de mensenmaatschappij, - zorgen jullie, in een verlichte eeuw opgevoed, dat het later anders wordt. - Of: - Deze man was groot en daardoor duldde zijn omgeving hem niet; wanneer zal geestes-adel aanstekelijk werken op een volk in al zijn geledingen? - antwoord: nooit, - maar weest niet ontmoedigd - adieu. - Dan liep hij achterwaarts weg en het verhaal ging dat de klas soms applaudisseerde. Wij hadden nog geen gelegenheid gehad voor hem te klappen - of hadden het nog niet gedurfd - toen hij hoofdschuddend zei: - Wat zijn ze braaf - zitten daar als marionetten zoals ze door de rector zijn neergezet, de vier meisjes twee aan twee, zo gesloten mogelijk een blok vormend; ik zou liever zien,... maar ik ga niet verder, ik laat het aan jullie begrip en gevoel over. - Ik keek naar de voorste bank links en zag Lientje blozen. We wisten allemaal dat ze zich door Karel N. het hof liet maken. Die twee zouden elkaar toevallig in de zomer-vacantie hebben ontmoet, en toen scheen het te zijn aangekomen. We merkten het aan veel kleinigheden, hoewel zij nog altijd met Tilde naar huis liep en haar best deed op school, evenals hij. Ze wilden beiden rechten studeren. Later ben ik op hun trouw-receptie geweest en hoorde daar dat

Tilde in Engeland was. - Maar ik keer tot de zesde klasse terug.

Een week later, toen we van O. weer verwachtten, ontstond er een licht rumoer; verscheidene jongens stonden op, ik zag Oscar V. voor Tilde buigen, ik hoorde haar vragen: - Voor de polonaise? - maar ze bleef zitten. Eén riep: - De vrouw moet de man volgen, - Lientje liep naar Karel, wiens buurman een ogenblik deed alsof hij niet wilde wijken. Van O. kwam binnen en vroeg laatdunkend-verwonderd: - Waarom zitten jullie niet? - waarop alles zich vlug voegde. Ik keek naar Tilde en zag even haar ogen op mij gericht, wat me onmiddellijk dreigde te verwarren. Maar het drong tot me door dat haar blik geen verwijt had uitgedrukt, eerder een kleine voldoening, dat de afstand tussen ons dezelfde was gebleven en ik voelde hoezeer ik was gewend aan het kijken in haar richting. Oscar zat naast haar - ze scheen het niet te merken. Ik herinner me dat van O. ons toen heeft voorgelezen uit Dickens' 'Londen en Parijs', het hoofdstuk waarin de markies met zijn vierspan een arm kind in de straten van Parijs overrijdt en die nacht op zijn kasteel wordt vermoord - één der vele flikkeringen, die de grote brand der revolutie hebben aangekondigd. Hij vroeg ons daarna tot welke klasse wij hadden willen behoren, tot het uitgehongerde, rebelse plebs, of tot de aristocratie en de meesten

kozen het volk, de Jacobijnen, - niemand dorst het op te nemen voor de markies en zijn soortgenoten. Ik hoorde tot hen die zwegen en ik keek meer naar het spirituele gezicht van van O. dan dat ik naar mijn mede-scholieren luisterde, - maar het kan ook zijn dat de reacties in zijn trekken me hun woorden scherper deden opnemen. Plotseling hoorde ik Mathilde's stem: - Als ik tot de aristocratie had behoord, zou ik..., ze aarzelde even, maar bleef rustig, - zou ik een weg hebben gezocht tot de anderen. Van O. zei: - Ja, dat kon ik vermoeden, een licht ontwijken van mijn vraag, of een verbetering. Tilde kan zich niet losdenken van haar geboorte, haar 'als ik' betekent: ik behoor tot de aristocratie, -- ze durft het bekennen, - maar de geest is vrij, zegt ze, en zoekt zijn weg. Ik breng haar mijn hulde. Ze had naar Engeland kunnen uitwijken, naar Nederland misschien, haar volk is het uitwijken gewoon. - Hij keerde tot Dickens terug. Toen hij de klas was uitgelopen, zei er een: - Wat geeft het hoe we zitten? We kijken toch alleen naar hèm. Maar hoewel hij gelijk had, gingen we toch voort, van plaats te verwisselen voor het geschiedenis-uur. Tegen het einde van de derde of vierde maal al, vroeg van O. eensklaps: - Wat dunkt je, Tos, zou een volk - of een volksgroep - ooit een privilege opgeven, laat ons zeggen wanneer het inziet dat het waardeloos is, of op de duur is geworden? Tos

- een bijnaam - was de erkend knapste van de klas. - Hm, zei hij voorzichtig, - een waardeloos privilege lijkt me een tegenspraak in zichzelf.

- Zeker, - maar een volk is als een kind, - het vraagt om iets zonder dat 'iets' voldoende te kennen.

- Maar krijgt het de privileges niet als een geschenk van zijn vorst, als een beloning vaak?

- Dikwijls wel, antwoordde van O., - maar grote heren hebben meest een bedrieglijk karakter. Ik zag zijn fijne neusvleugels bewegen.

- Nou, zei hij, terwijl Tos nog nadacht, - maken jullie daar maar eens een opstel over. De bel luidde.

- Dat slaat op ons, zei ik, zodra van O. weg was, maar de meesten luisterden niet, ze vroegen zich af of we zijn opgave au sérieux moesten nemen, het was immers wel meer gebeurd, dat wij over een opstel hadden gezwogen en hij vergat ernaar te vragen.

- Ja, moesten we maar doen, zei Tos luchtig; - hij wilde geschiedenis studeren.

Zojuist heb ik een stukje van deze aantekeningen overgelezen en het verbaast mij niet dat ik over van O. heb uitgeweid: hij moet mij toen al hebben duidelijk gemaakt dat het Mathilde's aristocratie was, die mij zo aantrok, mij, de jongen uit het volk. - Maar ik ga voort met vertellen. Het gebeurde bij het stuivertje-wisselen dat de plaats naast Mathilde leeg bleef. Ik pakte

plotseling mijn schrift op, liep naar haar toe en vroeg: - Mag ik naast je zitten? - en moest slikken, zodra ik die paar woorden had geuit, mijn keel en tong waren als leer zo droog, iets wat me nooit tevoren was gebeurd en waarvan ik bijna schrok. Ze gaf me een nauw merkbaar knikje en zei: - Natuurlijk. Ik wist haar naast me, misschien ging er een lichte geur van haar uit, dat kan ik niet meer zeggen, maar in mij steeg een bijna verwarrende vreugde, want ik voelde dat ook in figuurlijke zin de afstand tussen ons geringer was geworden. Ik had gedurfd, had even mijn angst overwonnen, zelfs flitste het door mij heen dat op dat ogenblik mijn 'houten smoel' mijn innerlijke bewogenheid moest verraden. Toen ik weer iets kon uitbrengen, vroeg ik of ze een opstel had gemaakt en ze zei: - Ja, Tos heeft me er een beetje bij geholpen. - Ik heb al eerder gezegd dat ik niet jaloers was, het verbaasde me dan ook mezelf te horen vragen: - Is hij bij je geweest? - Ze keek me even aan, ik meen lichtelijk verwonderd en antwoordde: - Neen, we lopen wel eens met elkaar op. - En waarom zou Tos niet bij haar komen? dacht ik verder, hij was een innemende jongen, knap zonder pedanterie, vrolijk zonder luidruchtigheid, de zoon van een rechter. Van O. kwam binnen en het werd stil. Hij ging zitten en keek niet rond naar de bankenschikking, waardoor ik heel even was teleurgesteld, maar zei: - Ik

ben vermoeid, - ik geef jullie in tienentallen te raden wat me vannacht uit de slaap heeft gehouden. We noemden van alles, Hetty, vooroverbuigend naar Tilde, zei tussen de tanden: - Verliefdheid - maar het rechte was er niet bij. Na een paar minuten nam van O. weer het woord. - Ik heb me ongelukkig gemaakt, zei hij, - over het feit dat ik niet ongelukkiger ben. De grootste ondeugd, heeft een Engelsman gezegd, is oppervlakkigheid. Wie iets van de geschiedenis weet, zoals ik, ziet dat het leven niet vrolijk is - en nu zeg ik het nog zo luchtig mogelijk, om jullie jeugd niet te kwetsen. Neem welk volk je wilt, het Spaanse, het Russische, het Chinese, overdenk zijn levensloop, en als je dan nog iets van geluk voelt, sta je aan de grootste ondeugd schuldig. Hij wachtte even en het bleef heel stil in de klas. Opeens glimlachte hij. - Neen, je maakt je niet schuldig, ik speld jullie wat op de mouw - misschien opdat jullie zult gaan nadenken. Maar ik zal een gedicht dicteren en jullie schrijven daar wat over - wat je wilt; maak eerst een vertaling, in proza of poëzie, maar laat het daar niet bij, voeg er een beschouwing aan toe, een critiek. - Hij dicteerde uit het hoofd, het was Engels, en geen heel eenvoudige taal, zodat hier en daar een afkeurend gemompel opging. Van O. vertaalde een enkel woord, stak toen een sigaret op en scheen zich over te geven aan gepeins. - Merkwaardig - nu ik dit

neerschrijf zie ik als in een helder perspectief dat zijn betekenis voor mij nog groter is geweest dan ik een paar dagen geleden heb vermoed. Dat uur heb ik in spanning gezeten: als de rector binnenkwam? - en geloof dat ik er evenzeer voor vreesde, als ernaar verlangde. Van O. deed niets, hij rookte en liet ons worstelen met onze opgave. Misschien heb ik me toen afgevraagd of hij de situatie zou kunnen redden en waarschijnlijk heb ik zijn houding onbewust bewonderd. Nu stel ik het me zó voor: als de rector was binnen gekomen 'om nog eens een les te horen van zijn zeer geëerde collega', zou van O. hebben gezegd: - Het spijt me, - ik ben zeer vermoeid en heb voor ditmaal de hersens van mijn leerlingen ingeschakeld. - Het was rustig in de klas en al fluisterden wij soms met elkaar over de betekenis van een woord, de sfeer van aandacht zou de rector niet zijn ontgaan en graag zou ik nu weten dat ik uitsluitend naar zijn komst heb verlangd om de bewonderde leraar in deze ongewone situatie te zien triomferen.

Weer een breuk - de telefoon heeft gerinkeld en ik moet gaan. Het kan wel laat worden vannacht. - Dat gedicht heeft me niet met rust gelaten, ik heb er een avond aan gegeven en heb het gevonden: het is een sonnet van Wordsworth aan Milton, geschreven na de voor Engeland smadelijke vrede van Amiens, in 1802 en karakteriseert het Engeland van die dagen als

‘een poel van stilstaande wateren’. Wat zou beter in de geschiedenis-les thuishoren? Ik ga inzien dat van O. veel meer voor me heeft gedaan dan me de afstand tot Mathilde leren beseffen: hij heeft me bevrijd van mijn ouderlijk huis, bevrijd uit mijn jeugd. - Maar dit klinkt enigszins pathetisch en van O.... Wacht even. Ik wilde gaan zeggen dat alle pathetiek hem vreemd was, maar dat is niet waar, hij kon luchtig en ironisch aandoenlijk zijn, beheerst, enigszins afgemeten, zoals toen hij zei: - Ik heb me ongelukkig gemaakt over het feit dat ik niet ongelukkiger ben. Bovendien, laat het pathetisch klinken, ‘bevrijding uit de jeugd’, - het zijn *mijn* woorden, mijn gevoelens. Van nu? - van toen? - het moet wel zijn van toen, en, trouw bewaard, misschien nu pas ten volle begrepen. Mijn vader was, ook in zijn tijd, een schoolmeester van de oude stempel, trots op zijn feiten-kennis. De jeugd moest *leren*. Niet leren begrijpen, leren inzien, bewonderen, verbeteren - alleen maar leren. Misschien ben ik onbillijk en ik wil niet uit haatgevoelens spreken, want dan zou ik niet verder zijn gekomen dan hij, terwijl ik toch meen meer te hebben leren begrijpen. Hij was de zoon van een stratenmaker en heeft zich uit eigen kracht opgewerkt van de lagere school tot het middelbaar onderwijs - niet om het te volgen, maar om het te doceren - en heeft daarbij de methoden van de volksschool niet los-

gelaten; - integendeel, toen die nieuwe wegen ging, heeft hij haar niet kunnen volgen. Dat ik naar het gymnasium ben gegaan, heb ik waarschijnlijk mijn moeder te danken: haar vader en grootvader waren op de Latijnse school geweest en daarvan zal haar nog een flauwe glans hebben voorgezweefd.

Misschien is het niets bijzonders, die 'bevrijding uit de jeugd', die mij op het ogenblik zo ontroerend bezig houdt en ligt zij in de normale ontplooiing van iedere puber, zodat mijn zoon Just daar nu om worstelt. Het zal wel zo zijn, maar dat neemt niet weg dat de eigen geschiedenis mij boeit, de enige, die ik kans heb te leren kennen, daarbij niet onbelangrijk geholpen door deze aantekeningen, waarmee ik voortga. De dag na van O.'s 'vermoeidheid' zei J., onze Griekse leraar, tegen Mathilde: - Je moest eens een stuk Homerus lezen met een ander, kies een van je klasgenoten, Lunting bijvoorbeeld, die heeft het echte schoolmeestersbloed in zich. Het was het laatste uur van de morgen, ik naderde Tilde bij het weggaan, en heb haar geloof ik alleen vragend aangekeken, waarop ze iets zei over mijn dubbele eind-examen, waaraan ik de handen vol zou hebben. Ik antwoordde dat ik toch ook voor Grieks moest werken en voegde erbij: - Maar misschien deins je terug voor mijn frikkenbloed. Met even gerimpeld voorhoofd vroeg ze: - Wat weet ik daarvan?

en we hebben toen meteen een uur afgesproken. Ik zal een keer of tien, twaalf, bij Mathilde aan huis zijn geweest; in het begin meende ik van ieder bezoek een scherp omlijnd beeld te zullen behouden, maar tegen het eind heb ik daarnaar niet meer getracht, mogelijk onder invloed van haar vader, die ik heb horen zeggen, voor een schilderij staande dat hij me had getoond: - Ja, de détails zijn goed, maar het gezamenlijke beeld is veel meer dan de som van alle détails. Hij heeft me bij onze tweede ontmoeting gezegd: - Ik ben kunsthandelaar en ik dacht hem een beleefdheid te bewijzen door aan te vullen: - En kunstkenner, - maar hij glimlachte afwerend en zei: - Het woord handelaar is mij goed genoeg, beunhazen zijn er overal, maar ik voel geen behoefte me van hen te onderscheiden door mezelf een brevet te geven, - ik heb een huis en vele schatten. Hij maakte een handgebaar omhoog, als langs de wanden van een tempel en ging voort: - wisselende, naast mijn schatten van vlees en bloed, die niet wisselen, - en zijn blik gleed langs Mathilde. Op dat ogenblik voelde ik de warmte tussen hen, het vertrouwde, het innige, en even schrijnde het gemis in mij.

Ik moet mijn best doen alles wat nu op mij aandringt te ordenen; ook wil ik niet onnodig lang zijn, maar sterke gevoelens behoeven een uitloop, een dravend paard staat niet eensklaps stil, of de beweging trilt nog in hem na. - Ik heb

ook Mathilde's moeder ontmoet, haar broer pas veel later [kort geleden] en haar oudere zuster vluchtig gezien, één of twee keer. Mathilde ontving me in de kamer, die ze met deze zuster deelde, maar zei me al gauw dat Mirjam, met een Engelsman verloofd, haast nooit thuis was. De kamer had niets kinderlijks, al waren andere vertrekken van het grote huis donkerder, en van zwaarder meubels voorzien. Er stond een ronde tafel in het midden, een divan met een Marokkaans kleed, een boekenkast, een theetafel in oud-Engelse stijl, een paar gemakkelijke stoelen. Aan de muur hingen schilderijen uit de Haagse school, ook enkele Japanse prenten, en twee oude, geweven doeken. - De wandversiering wisselt, zei Tilde, - behalve de doeken, die heb ik van vader cadeau gekregen. Vind je deze niet mooi? - dat is een Russische en hij heeft een geschiedenis. Ze streelde de doek en zonder mij aan te kijken, vertelde ze: - Hij heeft behoord aan een oud-adellijke familie, die op een groot landgoed woonde. Eén van de dienstmeisjes kreeg een kind en de gravin joeg haar weg, want ze wilde niet zeggen wie de vader van haar kind was, en daardoor had de gravin geen rust meer. Toen heeft het meisje deze kostbare shawl gestolen, waarvan ze wist dat vele bruiden uit dat geslacht hem op hun trouwdag hadden gedragen, en ze wikkelde haar kind erin, dat ziek was, en met het stervende kind

moest ze vluchten. Ze heeft dagen en nachten gelopen, voor ze een huis vond, dat haar opnam. De eigenaresse was niet onvriendelijk en vroeg het kind te zien, maar de moeder dorst het bijna niet te tonen, uit angst dat het zou zijn gestorven. Toch sloeg ze de doek terug, - en het strekte de handjes naar haar uit, en de oogjes blonken. Toen heeft ze gehuild en gezegd de shawl te willen terugsturen, want die had zijn dienst gedaan. - Ik heb het wel geweten, zei ze, - dat die doek kracht in zich heeft opgezogen uit alle bruiden, die zo fel moeten hebben geleefd op hun huwelijksdag en gedroomd van hun eerste kind, en door die levenskracht is *mijn* kind gered. - Het is natuurlijk bijgeloof, maar ik moet er dikwijls aan denken door die warme kleuren, terwijl het weefsel zo fijn is en broos als een pas geboren kind. - Ik heb met haar ingestemd, maar kon niet zeggen hoe dankbaar ik haar was voor de onbevangenheid van haar woorden. - We hebben altijd goed gewerkt, maar Tilde hield het niet lang vol, na een klein uur belde ze om thee en ik wist al gauw, dat daarna haar aandacht verslapte. Ze praatte even met het dienstmeisje, dat binnenkwam, ze bleef zichzelf en was toch een ander geworden - hoe moet ik het zeggen? - als ze opstond om thee te schenken, dacht ik soms dat ze weg wilde lopen om met het meisje in de gang te gaan touwtje springen en te lachen om mij, die de dic-

tionnaire nog hield omkneld. Maar ze liep niet weg en we lazen nog een regel of zes. Nooit vroeg ze: - Zullen we ophouden? - nooit gaf ze blijk van verveling, maar lokte mij naar andere gebieden, totdat ikzelf de boeken opzij schoof. Natuurlijk heb ik veel meer van haar geleerd dan zij van mij, - och, dat is niet te vergelijken. De nieuwe wereld begon voor mij al als ik op de gracht liep, waaraan haar huis stond. De grachten waren in die tijd niet druk, de kantoren overwoekerden er de woonhuizen nog niet en de iepen waren gezond. In het voorportaal van de kunsthandelaar stonden twee grote Chinese vazen op een marmeren trede, en toen ik daar de eerste maal tussendoor zou lopen, had ik het gevoel ze mijn eerbied te moeten betuigen. In het huis trof mij nooit enig gerucht, maar soms klonk er pianospel, vloeiend en beheerst, en ook daarvoor boog ik het hoofd. Wij hadden thuis geen enkel instrument, mijn ouders waren heel weinig muzikaal en de radio was nog niet uitgevonden, zodat ik nagenoeg zonder muziek ben grootgebracht. Mathilde zei me al gauw: - Als je heel duidelijk, helder hoort spelen, zo alsof het je aanraakt, dan is het moeder, maar stroom je van binnenuit vol, een beetje troebel en erg romantisch, dan speelt Sef. - Ik moet verwonderd hebben gekeken. - We spelen allemaal, ging Tilde voort, - vader het minst en Mirjam zingt liever. Toen ik vroeg:

- En jij? zag ik voor het eerst iets schuchters in haar blik. - O, zei ze, - ik speel ook wel, maar zou willen dansen.

- En doe je het niet?

Ze trok even met de schouders. - Nou ja, het mag geen naam hebben; en toen ineens weer met de gewone glans en vastheid: - Weet je, soms inspireert Sef me, en soms moeder. - Ik luisterde en keek maar, ik scheen overal zintuigen te hebben om de wereld te leren kennen, die zich voor mij opende. Onder mijn eerste bezoek was Mathilde's vader binnengekomen. - Kind, ik hoor dat je een makker bij je hebt en wil graag kennis maken. Hij was klein en tenger, had zeer beweeglijke trekken en donkere ogen met een scherpe, naar buiten gerichte blik. Het trof mij, dat hij niets te doen scheen te hebben, hij ging zitten en dronk thee met ons. Later heb ik gedacht dat hij toen nog betrekkelijk jong moet zijn geweest, achter in de veertig misschien; zijn hoofdhaar, hoewel grijs, vormde een dikke vacht. Ik weet niet meer waarover we hebben gepraat, maar bij het weggaan heeft hij gezegd: - Ja, deze kamer is me toch wat te onbestemd, om niet te zeggen te stijlloos - wat moet bijvoorbeeld die Haagse School hier? - en de handen openspreidend: - Nou, ik zal je wel eens wat anders geven.

Mathilde's moeder, bij wie ik de week daarop werd binnengeleid, maakte een statige indruk,

hoewel ze niet groot was, - en de hand die ze me toestak heel smal voelde in de mijne. Haar ogen waren donker grijs-groen, zonder de goudglans van Tilde's ogen, de fijne neus had een ronde lijn, de mond was dun en recht. Ze zat aan de tuinkant, in de grootste kamer van het huis en er stond een vleugel-piano. Ik had nog nooit de tuin van een grachtenhuis gezien; deze, met langwerpige bloembedden, en rechte paden, was zeer goed onderhouden; aan het eind stond een oud, gepleisterd poortje en vooraan links, tussen cypres-achtige bomen, een hardstenen beeld, een jongemannen-figuur. Natuurlijk kende ik Griekse beelden uit de boeken, maar dit beeld deed mij niets herinneren. De jongeling droeg een rond kapje op het hoofd en was in een lang, sluik kleed gehuld; de uitdrukking van het gezicht was vast, bijna hard en maakte vooral indruk, meen ik, doordat de trekken zo gaaf en jong waren. - Kijk je naar Josef? vroeg Tilde, die naast me stond. - Vader noemt hem zo, maar we weten niet wie hij voorstelt. - Het zou Josef kunnen zijn, zei mevrouw L. de M., - hij kijkt zijn broeders na, voor hij naar Egypte wordt gebracht. Hij doorziet hen, ze hebben hem aan de Ismaëlieten verkocht en die zullen hem wel een oud kleed hebben gegeven, omdat hij naakt was. - Het is mij nu, alsof ik haar nog hoor, en alsof Rachel, Josef's moeder, sprak met de bitterheid van leed. Hoe vaak heb ik in

de oorlog daaraan teruggedacht, toen wij ons trachtten te verzetten tegen de grote Jodenmoord. - Ik vind het toch wel mooi, zei Mathilde, - ik ga het langzamerhand zien. De moeder antwoordde: - Het past niet in deze omgeving, - Josef, ternauwernood aan de dood ontsnapt, gaat in ballingschap en treedt een paar keurig stijve rozenperken tegemoet. De tuin is op mijn verzoek in deze stijl gebracht en om alles dan weer te bederven, zet vader er een beeld neer.

- Dat is niet aardig van u, zei Tilde, - u moet uw man altijd hoog houden, vooral tegenover een vreemde. De moeder glimlachte, wat haar een heel lieve uitdrukking gaf en legde losjes een arm om Tilde's middel. - Ze is de jongste, zei ze tegen mij - maar wat wordt ze al groot, leest haar moeder de les. - Met een handgebaar nodigde ze me tot zitten. De kamer was vol kunstschaten, waarvan ik me een zilveren kaarsenkroon herinner, een zwaar gebeeldhouwde kast en een Japanse schilderij op zijde, die, een anderhalve meter breed, van boven en van onderen in een stok geklemd, van het plafond afhing achter een ouderwetse canapé, waarop Mathilde naast haar moeder ging zitten. Hoe de middag is geëindigd, weet ik niet meer. Eens hebben we in diezelfde kamer taart gegeten en likeur gedronken, toen was Mirjam met haar verloofde thuis en we spraken Engels. Misschien was Mirjam nog mooier dan Tilde, rijper en

levensvoller, ook speelser van geest. Zij en Samuel hebben ons beiden niet als kinderen bejegend, het leek eerder of wij de ouderen waren door de zwijgende aandacht, waarmee wij keken en luisterden. Alleen, langzamerhand werd dit anders, wat ik maar voor een klein deel aan de alcohol wil toeschrijven, voor het grootste deel aan de meeslepende vrolijkheid van Mirjam. Voor het eerst bruiste er iets in mij, dat aan de rede ontsnapte en mij bijna dronken maakte van weelde. Wij hebben met ons vieren geen gesprek gevoerd, ik ben niets omtrent Samuel's werk of opleiding te weten gekomen, maar ik heb Mirjam naar hem zien luisteren en Tilde naar mij zien glimlachen om haar grote zuster. Blijkbaar zou ze trouwen, zodra ze 'een optrekje' hadden. Ze stelden geen eisen: een paar kamers, daarboven nog eens een paar kamers, - Samuel bouwde met luchtige hand - dan een vliering en een dak - och, een dak was het voornaamste, - maar niet zo verbrokkeld, in gebroken lijnen, er was ruimte genoeg onder de hemel, tenminste in Engeland. En dan plotseling sprak hij over hun reizen, - want het eigen huis en de poes moesten ook eens vakantie hebben - en over de beste bouw van een paardenstal. Daarbij keek hij mij aan, alsof hij mijn instemming verwachtte en ik zei met een scheve glimlach, dat ik nog nooit een paard had gezien, waarop hij mij een knipoog gaf.

Diezelfde middag, toen het jonge paar weg was, is Tilde's vader nog binnengekomen. Ik ben wat haastig opgestaan, herinner me dat de glazen op tafel erdoor rinkelden; de situatie benauwde me eensklaps, alsof ik zijn dochter in slecht gezelschap had gebracht en me moest verdedigen, - maar natuurlijk zag hij niets ongewoons. - Kerel, zei hij, - als je na al die examens eens wat ontspanning zoekt, ga dan naar Frankrijk, - dat is een mooi en wijd land. Ik zou je plaatsjes kunnen noemen, exquis en toch niet duur. - Hij meende het goed, en ik ben werkelijk die zomer in Frankrijk geweest, mijn ouders gaven me dit geschenk voor mijn eind-examen. Ik nam de fiets mee om te kunnen trekken en na de eerste nacht in een vies hotelletje te hebben geslapen, besloot ik na zorgvuldige berekening een kleine tent te kopen en trachtte de eigenlijke reden daartoe voor mezelf te verbergen. Ik had geld genoeg om een behoorlijk logies te betalen, maar dorst geen goed hotel binnen te gaan, beducht voor de blikken van kellners en kamermeisjes. Ik zei mezelf dat ik juist 's nachts zo dicht mogelijk bij de natuur wilde zijn, om dan overdag, weinig of niets behoevend van de mensen, de oude stadjes naar hartelust te bekijken, - en ik was gelukkig door dit besluit. Soms is mij bij het grauwe dagen een gevoel van vrijheid overvallen, dat ik nauwelijks aankon, daar het grensde aan verlorenheid. Ik stelde mij voor

hoe het zou zijn als ik niet naar huis terugkeerde en geloofde dat ik mij zou kunnen redden, eerst door lichamelijke arbeid op het land, bij de druivenoogst misschien, op de duur door meer intellectueel werk. Maar het spel met die gedachte stond mij al gauw tegen, daar de ogen van mijn moeder dof zouden worden. In Holland had het mij gehinderd niet te weten wat ik wilde; tegen de rector had ik gezegd: - Ik denk niet dat ik zal studeren en hij trok de wenkbrauwen op: - Wat wil je dan? hier, in het vreemde land, begon het mij alle vreugde te vergallen. Eerst dacht ik dat het alleen zijn mij te zwaar viel, maar herkende die vergissing op een avond, toen ik in de uitgedunde plek van een klein bos mijn tentje had opgeslagen. Het was warm zomerweer, ik ging op een vlakke boomstronk zitten en keek om mij heen. Het dorp, waar ik zojuist was doorgekomen, lag een vijfhonderd meter van mij af en ik verbaasde mij over de rust; geen rookpluim steeg omhoog, geen was zag ik wapperen aan een lijn. Ik had kruisbessen gekocht, die ik bij mijn avondbrood zou nuttigen en had mijn veldfles met water uit de beek gevuld, maar op dat ogenblik wilde ik niet anders dan stil zitten kijken. Het zal een uur of acht zijn geweest, de schemering viel. Tegen de grijs-blauwe lucht staken wat duivengrijze vederwolkjes af, die zich niet leken te verplaatsen. Ik zei mezelf: - Soms is dit het mooi-

ste wat ik me kan denken, zulke wolkenvegen, en meteen daarna: - Als ik nu wist wat ik wilde, zou ik gelukkig zijn, waarop ik als een ander-zelf, een veel oudere en wijzere, antwoordde: - Beslis het dan nu, op dit ogenblik. - Goed, zei de eerste, ik zal dokter worden. De lange studie is natuurlijk een bezwaar, omdat ik graag onafhankelijk zou zijn, maar ik ben geen wetenschappelijk mens - mijn ouders ten spijt, - en wat moet ik dan met wis- en natuurkunde, of philologie? Zonder me al te veel illusies te maken, geloof ik als huisarts goed werk te kunnen doen. Het komt wel plotseling - kijk, nu zijn de wolkjes toch weg - maar wat weet een mens daarvan, of iets plotseling is? De incubatie-tijd zou jaren kunnen zijn geweest. En ik glimlachte om mijn eerste medische term. - Achter mij klonk een lichte kreet; ik keek om en zag door het bos een man naderen met een kind aan de hand, een meisje van een jaar of zes, waarvan ik al gauw begreep dat het hilde. De man wees naar mijn tentje en bleef erbij staan kijken; ik kon nu zijn stem horen, maar het kind liet zijn hand los en ging een paar meter van mij af op een boomstronk zitten. Ik zag dat het naar mij keek, en daarop mijn houding nabootste. De vader begon een gesprekje, dat ik zo goed mogelijk trachtte te onderhouden. Toen hij voort wilde lopen en de hand naar zijn dochttertje uitstreckte, zei ze: - Ik blijf hier, wat hem deed

lachen en een grapje maken naar mij over haar jonge begin.

Ik keek naar het strakke gezichtje, waarin de ogen sterk glansden en zei: - Het kind is ziek. Een ogenblik later hield ik het tussen de knieën en legde de hand op haar voorhoofd. - Koortsig, dat dacht ik wel, brengt u haar maar gauw naar bed, neem mijn fiets; - en bij mezelf zei ik: - 39 graden.

Ik heb die avond nog lang buiten de tent gezeten, kijkend naar de bomen, die langzaam tot donkere schimmen werden en naar de wisselende hemel, die diep blauw was, toen de sterren gingen flonkeren. Of ik toen heb begrepen, hoe belangrijk dat uur voor mij was, weet ik niet, maar wel weet ik dat ik me anders voelde dan ooit tevoren, als in een nieuw leven aangeland, dat voortaan *mijn* leven zou zijn.

Op het ogenblik is het mij wonderlijk te moede, het gevoel van die avond lijkt nog tienvoudig in mij versterkt, een geluksgevoel, dat ik haast niet kan bevatten en alle woorden lijken onmachtig het uit te drukken. Na zoveel jaren - ik was toen achttien en ben nu zesenvijftig - beeft en dringt het in me, alsof het zich uit mij wil bevrijden ten koste van het omhulsel - maar dat wil niet anders zeggen dan dat ikzelf zal worden bevrijd. - Ik moet bedenken dat de gevoelens van het ogenblik ons altijd de sterkste lijken en dat de half onbewuste staat, waarin ik

meen die avond nog te hebben verkeerd, niet juist afbreuk hoeft te hebben gedaan aan het geluksgevoel. Ik had mezelf opgedragen over mijn toekomst te beslissen, had dat gedaan op een manier, die mij niet alleen bevredigde, maar mij zelfvertrouwen gaf. Het feit van de beslissing bracht mij, zoals ik al heb gezegd, in een nieuw leven, ik zou ook kunnen zeggen: het gaf mij vorm, alsof ik tot nog toe onbewerkt materiaal was geweest, kneedbaar wel, maar in zijn weekheid nog onbepaald, en nu twee machtige handen mij hadden aangevat en geboetseerd. Ik denk hierbij aan het hardstenen beeld van Josef, ik voel het geluk van zijn vormvastheid en vormschoonheid, - maar dat lijkt mij nu één en hetzelfde. Een woord van Goethe valt mij in: 'Höchstes Glück der Erdenkinder ist doch die Persönlichkeit', en ik glimlach een beetje ironisch, omdat ik mij zo heb ingespannen mijn gevoelens zuiver uit te drukken en de formule daarvoor, meer dan honderd jaar her-ijkt, heeft klaar gelegen. Maar ieder moet de oude waarheden zelf ontdekken, willen ze voor hem geldig zijn. Die avond in het lichte bos, het kind tussen de knieën, heeft mijn persoonlijkheid voor het eerst duidelijk gesproken.

Maar dat niet alleen heeft mijn geluk gemaakt, er is meer geweest, misschien zelfs iets belangrijkers: het gevoel van verzoening met mijn ouderlijk huis, de aanvaarding van mijn af-

komst. Ik geloof de volgende morgen al een brief aan mijn ouders te hebben geschreven, luchtig en speels, zodat ik mij verbaasde, terloops meldend dat ik dokter wilde worden. Of ik toen aan mijn grootvader heb gedacht? Ik meen van niet, maar ik wist mijn moeder te hebben gezien, haar grote hand om een kinderhoofd leggend. Want zij dokterde zelf, een medische wetenschap kende zij niet, en in de dagen die volgden heb ik bij flitsen naar haar verlangd, om haar even te zien, iets van haar aan te raken, waarmee ik bedoelde te zeggen: ik weet dat ik uw kind ben. - Dit verlangen was in strijd met de luchtige toon van mijn brief, die eerder een afstand beoogde, en dat niet alleen, die werkelijk een afstand schiep. De behoefte daaraan heb ik gekend sinds ik Mathilde met de ogen zocht, de drang naar een ander leven, een milder klimaat, - maar ik moest iets daarvan hebben veroverd, voor ik bewust een ruimte kon scheppen tussen mijzelf en het ouderlijk huis.

Ik kwam terug met enige Franse woorden in de mond en foto's van oude kathedralen, waarvoor de belangstelling van mijn vader zeer gering bleef. - Hij had nogal wat aanvragen voor nieuwe leerlingen, zei hij, en ik moest als student een behoorlijke kamer hebben, - als ik die in de stad wilde huren? moeder en hij hadden sinds jaar en dag voor me gespaard, mijn studie-

verzekering was vorig jaar al begonnen, enzovoort. Ik luisterde niet recht meer, het kamerleven onder mijn toch altijd nog bekrompen omstandigheden lokte me niet, ik dacht aan het huis van Mathilde, aan de hotelletjes in Frankrijk, die ik had geschuwd en maakte mij geen illusies, zelfs overviel mij een zwaarmoedigheid, die mij vreemd was, gepaard aan een diepe onlust. Het was half Augustus en heel warm, - wat moest ik beginnen? Mathilde had ik niet meer gezien na ons schoolfeest, ze was geslaagd, maar zou niet gaan studeren en ik voelde iedere band tussen ons verbroken. Een enkele maal liep ik langs haar huis, dacht erover aan te bellen, maar dorst niet. Of wilde ik niet? Haar invloed is groot genoeg geweest, zei ik mezelf, - wat wil ik meer?

Pas toen ik een kamer had gevonden en de colleges waren begonnen, keerde het gevoel van verzoening met mijn ouders terug, dat ik in Frankrijk had gekend. De kamer was frisser en minder burgerlijk dan ik had gevreesd, ook kon ik meer met mijn maandgeld doen, dan ik voor mogelijk had gehouden. Het leven, enkele jaren voor de eerste wereldoorlog, was niet duur en mijn weigering corpslid te worden spaarde mij veel geld uit. Dit betekende een teleurstelling voor mijn vader en er vielen scherpe woorden, maar onderwijl zag ik in moeders grote en gewoonlijk zo onbewogen gezicht een aandoen-

lijke ontroering trillen, alsof zij een jong meisje was dat haar liefde tracht te verheimelijken. Ze schrok toen ik naar haar keek en dus beheerste ik mij, maar bleef op mijn stuk staan. Vader bracht zelfs niet de gewone argumenten naar voren: de unieke kans vrienden voor het leven te maken en zo meer, hij verweet mij ondankbaarheid, omdat ik weigerde zijn zin te doen. Waarschijnlijk heb ik toen wel al begrepen dat ik angst had voor het groen lopen, maar tegen mijn vader zei ik geen sympathie te hebben voor de reactionnaire geest van het studentencorps, een vereniging van jonge mannen, die zich haastten te denken en te voelen als oude bourgeois satisfaits. Hem nam ik het niet kwalijk, dat hij dit mooi vond, maar ik zou het mezelf hoogst kwalijk nemen als ik er niet tegen in opstand kwam. Ook heb ik er de menselijke waardigheid bij gehaald, wat nog steeds een argument van mij is tegen de groentijd, - mijn weerzin tegen alle verplichte beestachtigheden. - En onderwijl voelde ik me bijna ziekelijk kwetsbaar. Dat ik zonder veel moeilijkheden het gymnasium was doorgekomen, gaf me blijkbaar geen zelfvertrouwen tegenover oudere-jaars studenten, die ik een duivelse verleidingskunst toedichtte. Ze zouden het wel uit me weten los te peuteren: mijn grootmoeder Lunting, de eerste suffragette, de geest van ons Instituut, mijn verhouding tot Mathilde en juist het besef dat ik als een kind tegenover

de Boze zou zijn, maakte me bang. - Maar ik wil nog iets over mijn kamer zeggen. Mathilde's vader had me gevraagd wat hij me mocht geven als aandenken aan het werken met zijn dochter, - en wel toen het eind-examen aan de gang was, vóór we de uitslag wisten. Ik vroeg om een foto van het Josefbeeld tussen de cypressen in de tuin. Hij glimlachte. - En dan zonder de rozenperkjes, alsof het het land van Dothan was? Een paar weken later kreeg ik de foto thuis bezorgd; het was een groot ding geworden, goed geëncadreerd en daarbij was een plaatwerk gevoegd over Egyptische kunst. De foto heb ik dadelijk boven mijn schrijftafel gehangen, van de platen heb ik langzamerhand verschillende laten inlijsten. Ik heb mijn hele studententijd door diezelfde kamer gehad en ben bevriend geraakt met de verhuurders op een bezadigde en koele manier. Het was een jong gezin met één kind, een dochtertje; de man was tekenaar aan een meubelfabriek. Waarom raak ik dit aan? nog gisteren heb ik eroverheen gezien, maar nu staat het plotseling voor me, de gewoonste der geschiedenissen, - maar mijn houding daarin is niet fraai geweest. Volgens klein-burgerlijke opvatting correct en zeer verstandig, maar volgens mijzelf gemakzuchtig en liefdeloos. Toen ik ongeveer een jaar bij de B.'s had gewoond, heeft het zich in mijn hoofd vastgezet dat ik er zou blijven. De kamer beviel mij, ik dorst er in gedachten Tilde

en haar vader ontvangen. De laatste zou ik wel eens ontmoeten, zei ik mezelf en ik zou hem al pratend meenemen naar mijn 'kast' om hem de Josef te laten zien, - mogelijk had hij het origineel dan al verkocht. Ik had hem niet thuisgetroffen, toen ik hem ging bedanken voor zijn geschenk, alleen mevrouw was thuis, maar ontving niet, had het dienstmeisje gezegd. - Ik heb hem inderdaad een paar maal gezien, maar hij was nooit alleen en groette vluchtig, zonder de minste geste tot toenadering. Mathilde bleef onzichtbaar - tot aan die avond in de schouwburg, jaren later. Maar ik mag de tijd niet vooruit lopen, want al die jaren dat ik bij de B.'s heb gewoond, stak ik nog in mijn jeugd, vandaar mijn weinig ridderlijke houding, die ik hier dus wel degelijk moet memoreren. Toch zoek ik uitwegen en ik vraag me af of het eigen levensverhaal altijd tegenvalt, doordat het geheugen, eenmaal wakker geroepen, de eerlijkheid heeft van een fotografisch gevoelige plaat. - De eerste drie jaar bij de B.'s verliepen rustig, ik werkte hard en geregeld. Jenny prees mijn netheid, waardoor de kamer gemakkelijk was te onderhouden. - Wat ik daar tegenop heb gezien, zei ze soms zuchtend, - een student in huis, - maar het is helemaal niets, - niets. Langzamerhand ging er wrange ironie meeklinken in die verzuchting, - maar ik deed of ik het niet hoorde. De studie boeide me, mijn kamer, waaruit ik meer en meer

alle overtollichs verwijderde, gaf me een gevoel van eigenwaarde, vooral door de Egyptische kunst aan de wanden - en dan had ik de dromen, waarin Mathilde verscheen. Vrij vaak kwamen ze, gewone nachtdromen, maar indringend en lang in het geheugen nablijvend. Ik kan niet zeggen dat ik haar altijd zag en hoorde, maar ik was me haar bewust, zij leefde, zij ademde door mij, ik scheen haarzelf te zijn en was wonderlijk gelukkig. Soms liep ze de college-zaal met me binnen, soms zaten we buiten mijn kleine tent op een heuvel ergens in Frankrijk, maar gewoonlijk was ik naast haar in de schoolbank. Op onnaspeurbare wijze was ze verbonden met het Josefbeeld en met het Egyptische vrouwenkopje dat op mijn schoorsteen hing; eenzelfde geheim leefde in hen, eenzelfde gerichtheid op het onnoembare. Ik voelde mij gesteund, geleid door het contact met Tilde, dat nooit een lichamelijk contact is geweest: ze was als door de geest in mij opgenomen en onze adem was één. Moet ik het mezelf dan kwalijk nemen als een kuise Josef te hebben geleefd en niet ontvankelijk te zijn geweest voor de bedoelingen van Jenny en haar schoonzuster Aafke? Maar weer tracht ik een valse rechter te zijn. - Ik mocht de B.'s wel, Albert was een brave kerel, waar niet veel bijzat, maar die intelligent genoeg was zichzelf niet te overschatten. Zijn zuster Aafke, verloofd met een jongen die op het kantoor van dezelfde fa-

briek werkte, schoot goed met Jenny op en kwam vaak bij hen. 's Avonds riepen ze mij nogal eens binnen om een kop koffie te drinken, maar er bleef een afstand tussen ons, misschien het meest doordat ik mijn eenzaamheid accentueerde. Na ten hoogste een half uur zou ik zeggen: - Kom, ik ga naar mijn cel terug, en liep dan weg als op een dwingende maatslag. In de zomervacantie trok ik met mijn fiets en mijn tentje naar Frankrijk, waar ik meende heel anders te zullen leven dan in Holland. Thuis hield de studie mij binnen de perken, als zwerver zou ik een soort rattenvanger van Hameln zijn, die mooie jonge meisjes naar zijn tent lokte. Hoe veel romantischer is een tent dan een huis, zelfs dan een prieel, of een met rozen begroeid balcon! Ik heb nooit een instrument bespeeld en moet er nu om lachen dat ik me telkens weer, de eerste zomerdagen van de vakantie, iets wilde aanschaffen - ik meen tot aan mijn verloving met Hermien toe - een viool, een trek-harmonica, een blokfluit. Ik zei mezelf dat ik het meest voelde voor een accordeon, maar die was te groot om mee te nemen, en daar ik goed met mijn lippen kon fluiten, vertrouwde ik het daarmee te kunnen redden. Wat een nodeloze blague! Ik liep er niet eens zelf in. Ik herinner me tegen mijn moeder te hebben gezegd: - Zie zo, nu ga ik weer vagebonderen, zonder opheldering te geven aan haar onzekere blik, - maar hoezeer bleef ik mijn

gewoonten getrouw! Mathilde's vader had me Frankrijk als vakantie-oord genoemd en ik dacht er niet over naar een ander land te gaan. Ik nam geen medische boeken mee, maakte geen vast plan, maar telkens weer zocht ik de kleine oude steden met hun kathedralen, en de stilte van het ongeschonden land. Ik leefde sober, vermoeide me lichamelijk door grote afstanden af te leggen, las kleine gidsjes over bouwkunst en locale geschiedenis, botaniseerde wat, zwom enige keren per dag, sliep lang en voelde me een vrije vogel. Maar als ik de blik van een meisje opving, heb ik mijn fluiten gestaakt en niet omgekeken. Soms zei ik mezelf: - Ze is niet mooi genoeg, ik wacht op de volgende, - en als ze wèl mooi was: - Ik geloof dat ik het te laat heb gezien, - maar toch genoot ik van dit spel. Teruggekomen viel het me niet moeilijk, naar mijn studie over te schakelen.

De eerste wereldoorlog bracht de huiselijke moeilijkheden, waarop ik al heb gezinspeeld. Als ik nu aan die stralende zomer van 1914 terugdenk en de plotseling losbarstende oorlog, dan voel ik een bittere trek om de mond. Ik was 21 jaar, had vrijgeloot van de militaire dienst, de wereld zou voorlopig geen overschot aan medici hebben, mijn positie was gunstig, - maar dat een oorlog in West-Europa mogelijk was, schokte mij. Ik maakte de angst en ontsteltenis mee van de plattelands-bevolking in Auvergne,

mijn tent werd als door een cycloon van schrik ontworteld; van spionage verdacht, werd ik 24 uur in een gendarmerie vastgehouden. Overal stuitte ik op troepen-transport, en had me liefst onzichtbaar gemaakt om alle wantrouwen en misverstand te ontgaan; ik fietste twee dagen en nachten door, tot ik van uitputting niet verder kon en vluchtte eindelijk met honderden Antwerpenaren over de Nederlandse grens. Mijn tent was ik toen al lang kwijt geraakt, mijn fiets heb ik met mijn lichaam verdedigd. Eenmaal in Holland herstelde ik mij en kwam voor mijn moeder te staan, die grote tranen schreide. Drie dagen ben ik bij mijn ouders gebleven; het scheen dat geen der interne leerlingen zou terugkomen, mijn vader sprak zeer bewogen over de plicht zich voor het openbaar onderwijs beschikbaar te stellen, daar vele onderwijzers in dienst waren geroepen. Ik maakte me van hen los en ging naar mijn kamer terug. Daar vond ik Jenny, die me aankeek als was ik een geestverschijning. Albert was gemobiliseerd, ook Gerrit, de verloofde van Aafke, maar de fabriek zou trachten hen terug te krijgen. Hoe lang zou de oorlog duren? er werd gezegd drie maanden, als Albert dan maar vóór die tijd terug was, enzovoort. Zes maanden later hoorde ik zijn naam minder vaak noemen en het viel me op dat Jenny er beter ging uitzien. Ze was een magere, slappe vrouw met enigszins gebogen schouders; het

rossig blonde haar en de blanke huid gaven iets teers aan haar gezicht, maar haar ogen leken glanzend te worden. Ik was natuurlijk veel weg, maar als ik in mijn kamer zat, liep ze nogal eens bij me binnen. Het was haar sport geworden het kind en mij zo goed mogelijk te eten te geven, en dus bracht ze mij iets extra's, of vroeg mijn uitleg van een oorlogsbericht. Ze luisterde dan niet altijd naar mijn woorden, maar keek me met haar zachte ogen aan. In het begin meende ik dat ze honger had en zich daardoor slecht kon concentreren, ik herinner me haar te hebben bevolen zelf op te eten wat ze mij had gebracht, en ze deed het blozend. - Na twee jaar was Albert nog niet terug, het leven deed alles om de gewone loop te hervatten, maar de mobilisatie werd een kwaad dat steeds dieper invrat. Ik weet dat het niet is te vergelijken met de ellenden van de Duitse bezetting in de tweede oorlog, en toch is het een kanker geweest, waaraan velen zijn te gronde gegaan. Ik studeerde voort en dacht zo min mogelijk aan Jenny's hongerige ogen, de kleine handtastelijkheden waarmee ze was begonnen, veinsde ik niet te zien. Ze was een stille, gelijkmatige vrouw geweest, nu hoorde ik haar soms luidruchtig zijn met het kind en Aafke, dan eens in vrolijkheid, dan in klagend verzet. Het gebeurde dat Aafke mij het eten bracht, zeggend: - Jenny wil niet te voorschijn komen, vandaag speelt ze weer de wan-

hopige, en er klonk minachting in haar stem.

- En jij wanhoopt nooit? vroeg ik, waarop ze even scheen na te denken. - O, het is wat anders het werkelijk te doen dan je aan te stellen. - En het is heel moeilijk te weten, zei ik, ook omtrent jezelf, of je je al dan niet aanstelt. Zonder wederwoord liep ze de kamer uit. Kort daarop hoorde ik de beide vrouwen samen kabbelen en tieren. Ik verdroeg het een poosje, maar stond toen op. - Als het kan een beetje zachter, vroeg ik achter de even geopende keukendeur - ik wou studeren. Jenny werd stil, maar Aafke gilte: - Waar bemoei je je mee, knul, ijzeren hannes, idioot! - en tot mijn eigen verbazing, voelde ik me getroffen. Zou ik binnengaan en excuus aanbieden? - maar ik kende toen Jenny's tedere blik al goed en bovendien: wat had ik misdreven? Het Egyptische vrouwenkopje boven de schoorsteenmantel, dat fier gedragen hoofd met de heel even getuite lippen, alsof ze de stilte kusten, scheen me in het gelijk te stellen. Ik las en repeteerde het gelezene, als gewoonlijk trachtend tegelijk aan het voorafgaande en het komende te denken - maar een lichte onrust bleef me begeleiden. Zou ik een andere kamer zoeken? Terwijl ik dit dacht, keek ik op naar de foto van het Josef-beeld. Mathilde zou zeker niet meer in hetzelfde huis wonen, en Josef trok van Hebron naar Dothan en van Dothan naar Egypte. - Kinderpraat - onveranderd keerde Tilde in

mijn dromen terug, - wat betekende daarbij de onrust van die vrouwen? - Toch liet de gedachte aan een andere omgeving mij niet geheel los. Ik was enkele mede-studenten nader gekomen waaronder één, een meisje, tot een groep van zes behoorde, die een dubbel bovenhuis had gehuurd. Ze aten in de stad en hadden een huishoudster, die de kamers schoon hield en voor ontbijt en koffietafel zorgde. Het kwam niet duurder dan het gewone kamerleven, zei Hermien me, en de sfeer in huis was goed. Veel hing af van de hulp; ze hadden nu een kostelijke vrouw, die hen opvoedde in netheid, en wie niet leren wilde, werd eruit gesmeten. - De autoriteit gunnen we haar graag, zei Hermien lachend. We liepen samen door de stad van het éne college naar het andere; ik had aangeboden haar fiets te rijden, maar daar wilde ze niet van horen en sleurde het ding achteloos met zich mee, zodat het soms dreigde iemands benen te raken.

- Die fiets lijkt wel een onwillige hond aan een ketting, zei ik, waarop Hermien me verbaasd aankeek - Ja, dat komt omdat ik thuis altijd met Roes loop, - scherpe blik heb jij. Roes is een grote Duitse herder en ik vind het leuk te denken dat ik de enige ben, die hem aankan. - Ik hoorde, dat haar ouders in Ede woonden, daar haar vader beroeps-officier was; de omstreken vond ze het enige goede, de bossen, de Gelderse vallei. - En Roes? vroeg ik. - O ja, natuurlijk -

en de beide broertjes, die veel meer tegen háár opzagen dan tegen vaders uniform. - Even later kwam ik op de bewoners van het studentenhuus terug en vroeg of het troepje gemengd was. Ze gaf me een vrolijke blik. - Ja, drie-drie; - denk je dat het een potje met pieren wordt? - niks hoor, we moeten allemaal examen doen.

Ik herinner me dat we daarna over de studie hebben gepraat. Kort daarop is Hermien 's avonds bij me gekomen en was een beetje nerveus, dacht ik. - Ik kwam toch langs, zei ze en wilde eens poolshoogte nemen, - er komt misschien een kamer bij ons vrij. - Je woont hier wel goed, maar die hospita? ze keek me aan of ze me wou opeten. Ik glimlachte en voelde me gevlaid, maar even later heeft Hermien me anders getroffen. Ze stond voor een van mijn Egyptische platen en ik vroeg haar nogal zelfbewust of ze het mooi vond. - Weet ik niet, zei ze en trok met de schouders - we zijn nog zo dat we ophangen wat we toevallig hebben, hè? Ik heb me verdedigd: de foto boven mijn schrijftafel was niet toevallig, daar zaten veel herinneringen aan vast, en die andere dingen had ik gekregen van een kunstkenner, die misschien ook mij kende. - Hermien zweeg daarop. Toen ze weg was, is Jenny binnen gekomen en heeft geschreid. Wat wist ze nog van Albert? Ze kon hem soms niet meer voor de geest halen en was bang voor zijn terugkomst. Hij schreef ook zulke

onnozele briefjes, waaruit ze hem niet herkende en Aafke treiterde haar: - jij bent getrouwd en kunt het niet ongedaan maken - ik verbreek de verloving, dat zul je zien, ik ben nog een vrije vrouw en zoveel jonger dan jij, - Ze liet zich van haar stoel op de grond vallen en boog zich over mijn voeten. Ze wilde geen vrije vrouw zijn, maar als ik haar in de steek liet, dan wist ze het niet meer, en ik zou zeker met dat blonde meisje mee gaan, we hadden over een huis gepraat, maar zij, Jenny, wilde alles voor me doen, alles... Ik zei dat ze zich wat inbeeldde, de oorlog zou gauw uit zijn, dan kwam Albert terug en bovendien had ze het kind. Ze raakte waarschijnlijk wat ondervoed en haar zenuwgestel leed daaronder, maar alles zou terecht komen. Ik hielp haar opstaan en zette haar zacht buiten de deur. Toen overwoog ik, er bij Hermien op aan te dringen, mij de kamer toe te wijzen. Ik zou dan in de gemeenschap van zes treden, zou verplichtingen op mij nemen omtrent orde en broederschap. Ja, Hermien had het woord broederschap gebruikt en ik voelde verzet daartegen, het was een onrijpe en dwaze illusie. In dit huis, met twee vrouwen die verliefd op me waren, kon ik de situatie de baas blijven en innerlijk rustig voortleven, dat wil zeggen: me zoveel mogelijk tot de studie beperken. Opeens viel het me in, dat mijn vader met deze gedachtengang zou instemmen: star blijven, niets

van het oude los laten, geen onvoorzichtige ruil doen, geen illusies koesteren. Ik was zijn zoon, bekrompen en kleinzielig. De onrust van twee vrouwen wilde ik aan mijn rust dienstbaar maken, want ze zouden me met hun zorgen blijven omringen; - maar ik schrok terug voor de kracht, - de overmoed misschien - van een troepje jonge mensen, en in een flits zag ik, mijn jeugd nog niet te hebben overwonnen. - De volgende dagen heb ik Hermien gemedend, wat ze mij niet moeilijk maakte, en al gauw schenen wij niet meer aan elkaar te denken. Het liep tegen de zomervacantie, ik had opnieuw een tent gekocht en zou op Ameland gaan kamperen. Er was een onrust in mij, die ik slecht verdroeg, een voorgevoel bijna, deze vakantie niet te zullen halen. Telkens deden geruchten de ronde, dat wij in de oorlog zouden worden betrokken en als dat gebeurde, zag ik mijn studie in gevaar gebracht. Ook vreesde ik de houding van Jenny, die na haar uitbarsting gereserveerd was geworden, maar beverig en met de ogen vol tranen. Ik was vriendelijk voorkomend tegen haar, zei enkele avonden achtereen dat ik op de U.B. ging zitten werken en ried haar vroeg naar bed te gaan.

Over Hermien werd tussen ons niet gesproken. De vakantie kwam en ik ben die zomer zelfs een dag of veertien met mijn ouders uit geweest, om de zestigste verjaardag van mijn vader te vieren.

Dat ze beiden oud waren geworden, viel me bij het dagelijks samenzijn duidelijk op, het meest misschien door de wijze waarop ze over de toekomst trachtten te praten, telkens opnieuw beginnend en nooit verder komend. Lichamelijk mankeerde vader nog niets, maar zijn geest was verzwakt en wel van binnenuit, ik zou kunnen zeggen door verraad in eigen boezem. De oorlog had al zijn verwachtingen en berekeningen overhoop gegooid, de zo geëerbiedigde wetenschap had zich laten knechten en onteren, zodat de dommen zich bevrijd voelden en brutaal werden in hun optreden - hij moet het aan zijn eigen leerlingen hebben ondervonden. Wat moeder betreft: ze leed aan een nerveus hart, dat haar altijd vermoeid deed zijn. Ze klaagde niet en ging met ons uit wandelen, maar ik merkte met hoeveel moeite ze het zware lichaam voortbewoog. Als ze 's middags rustte, ging vader haar na een uur wekken. - Ze geeft teveel toe aan haar onlust, zei hij mij, - geloof je niet? Ik antwoordde er niet over te kunnen oordelen, wat hem schichtig maakte. - Je weet dat wij over verandering denken, begon hij opnieuw, - maar dat is niet zo eenvoudig, het Openbaar Onderwijs neemt mij niet terug, om mijn leeftijd, en als we de kostjongens afschaffen, werken we met verlies - althans met te geringe winst. - Ik vroeg of hij niet voor zijn oude dag had kunnen zorgen. - Zeker wel, zei hij, - maar ik wens nog

niet oud te zijn en zou willen dat moeder ook zo sprak. Ze zijn blijven voortsukkelen, trouwens, wat had vader moeten beginnen als hij ophield met werken? - het treurige was, dat moeder van hem afhankelijk bleef. Gelukkig heeft ze na zijn dood enkele jaren van heel stille, late bloei gekend, alleen buiten wonend, dicht in onze buurt, zodat we haar met de auto konden halen en brengen en ze van haar kleinkinderen heeft genoten. -

Toen ik op mijn kamer terugkwam, vond ik Jenny in wankel evenwicht: Albert was met verlof thuis geweest en zou waarschijnlijk voor de militaire dienst worden afgekeurd wegens zenuwstoornissen; hij werd al beter, had hij gezegd, door maar in zijn eigen stoel te zitten en naar haar te kijken - maar hij had ook uren voor zich uit zitten staren en dan was er geen goed aan hem te doen. Nu wist ze niet wat ze moest hopen - als hij voorgoed thuis kwam zonder te kunnen werken - de fabriek nam hem niet terug in deze staat - wat moest ze dan beginnen? - Ik zei haar dat hij waarschijnlijk niet thuis zou komen, als hij ziek was, en dat scheen haar op te luchten, en ze werd aanhankelijk als voorheen, met losse tranen. Had ik toen maar een andere kamer gezocht, was desnoods bij mijn ouders gaan logeren totdat ik iets had gevonden, maar ik ben gebleven en heb dat jonge gezin verder schade gedaan.

Aafke had een nieuwe vriend, die ze eenmaal bij me heeft gebracht, een gladde, zelfbewuste vent. Ik deed afgetrokken en uit de hoogte en gelukkig nam ze hem gauw weer mee. Ze heeft hem na korte tijd voor een ander ingewisseld en kwam toen veel minder vaak bij ons thuis, zodat Jenny op mij bleef aangewezen. Albert is ontslagen en naar een zenuwinrichting gebracht, waar hij tot Mei 1918 is gebleven, dus ruim anderhalf jaar. Ik geloof wel dat zijn vrouw tot hem is teruggekeerd, nadat Hermien haar eindelijk van mij had verlost, maar ik heb toch nog een goed jaar met haar doorgeworsteld. - Door de colleges was ik weer met Hermien in aanraking gekomen en ze heeft me gevraagd of ik nog naar een kamer bij hen solliciteerde, er zou er gauw een vrij komen. Ik geloof dat ik aarzelend het hoofd heb geschud, maar ze bleef naast me staan, hoewel ze geen opmerking maakte, waardoor ik mij gedwongen voelde tot een kleine verklaring. - Ik heb geen tijd voor een experiment, ik wil zo gauw mogelijk afstuderen, de studie is lang, het lijkt me beter klaar te zijn vóór ik er genoeg van krijg. - Ze trok de wenkbrauwen op. - Je zou iets daarnaast kunnen hebben, je maakt het leven te eenzijdig. Weer dacht ik aan mijn vader en voelde de starheid in mij. Die avond ben ik haar gaan opzoeken; er bleek een kleine fuif te zijn, twee der bewoners hadden zich met elkaar verloofd. Hermien heeft me op haar kamer ont-

vangen, maar ik zag aan haar ogen dat ze terug wilde naar de anderen. - Heb je je bedacht? vroeg ze. - Och nee, zei ik, - dat niet. - Wat moet ik dan met je? - je introduceren als mijn vriend? Ze keek me niet aan, ze glimlachte een beetje laatdunkend, of teleurgesteld. - Graag, zei ik, - als je zo goed wilt zijn.

Het feest moest nog van stapel lopen; ik kwam bij enkele medici terecht en we spraken over het vak, maar toen er thee was rondgereikt, moesten we opstaan, klinken en zingen. Een jonge man, die ik niet kende, deed enkele lichte stappen in de richting van het jonge paar, het theekopje als een bloem op de vlakke hand. Hij was groot en smal in de heupen, zijn gebaren waren vloeiend en natuurlijk. - Ik drink, zei hij, - thee-surrogaat, op jullie liefde. Dat later het echte mag komen, in de thee, bedoel ik, tenminste... Zijn houding drukte twijfel uit, - maar toen hief hij zich op de tenen, omhelsde het kopje, dat een gestalte leek te worden en legde zijn lippen tegen de rand met een gelukkig gezicht. - Dansen, werd er geroepen, - dansen, Joan, en meteen maakten we plaats voor hem, een klein vierkant in het midden van de kamer. Ik werd tegen een kast gedrukt en bleef staan om goed te zien. Joan knoopte langzaam zijn jasje dicht en scheen na te denken. - Als jullie straks zegt wat het heeft voorgesteld, zei hij en begon; - het was meer een plechtig gebaren dan dansen. Ik kan

het niet beschrijven, maar werd sterk geboeid, ik meende nooit eerder een menselijk lichaam te hebben bewonderd, totdat ik aan Tilde dacht en vooral aan het Josef-beeld. Waarom had ik nooit gevraagd Tilde te mogen zien dansen? Och, dit was niet het enige verzuim waarop ik mezelf de laatste jaren had betrap - maar het was waarschijnlijk niet anders mogelijk geweest: ik leerde van haar wat ik kon bevatten en veel moest ik nog langs me laten gaan. Nu, terwijl ik naar de danser keek, voelde ik me als die middagen in Mathilde's huis: wonderlijk gelukkig en toch beklemd, alsof mij zo dadelijk een ramp zou kunnen treffen. Ik was begonnen aan de naam van de spieren te denken, die ik in werking zag, maar vergat dat al gauw. Het moeilijkste leken mij de overgangen van de ene uitdrukking naar de andere; zij gelukten ook niet altijd en dan kwam er een verlegen trekje om Joan's mond. Toen hij ophield, haalde hij diep adem en ging met gekruiste benen op de grond zitten. We klaptten en juichten, we praatten allen tegelijk, maar werden stil toen we naar de betekenis van de dans moesten raden. Een beetje haastig en hoog vroeg Hermien: - Wat doet het er toe, is er geen absolute dans mogelijk? en weer vlamden de woorden op. Ik hurkte naast Joan en vroeg wat hij studeerde. - Rechten, zei hij, - terwille van een baantje. - En hoever ben je? Iemand zette de voet in mijn rug en deed

mij wankelen, ik bleef wat zitten luisteren naar al het gepraat boven mijn hoofd, maar stond op toen ik het Joan zag doen. - Nou, zei hij, - ik heb bedoeld: verweer tegen de liefde. - Maar tevergeefs verweer, riep Hermien boven de anderen uit.

Het werd een vrolijke avond. Tot mijn verwondering merkte ik te kunnen meedoen aan zotte verhalen en uitbundig gelach. Zo heb ik de geschiedenis verteld van een vermeende vossenjacht in Auvergne, die een feest werd van wraak en lust en dronkenschap; dat Hermien daarbij met haar licht schampere blik naar me keek, heeft me tot de beste vondsten geïnspireerd. De volgende dag heb ik tegen haar gezegd: - Het was erg aardig, maar zoiets doe je niet iedere week, wel? - waarop ze antwoordde: - Dat weet je nooit vooruit. - Ze was wijzer dan ik. Zo heb ik niet vooruit kunnen weten dat ik haar zou vragen mijn vrouw te worden, die avond toen ze voor haar semi-arts was gezakt. Wel hadden we elkaar toen al verscheidene malen gesproken, ik bedoel lang en openhartig gesproken, zoals men dat op die leeftijd doet, alles trachtend te zeggen wat men weet omtrent de wereld en de mensen. Dit was mij nieuw; - wel had ik soms met Mathilde gepraat, maar dat was van mijn kant meer een luisteren en kijken geweest, terwijl zij eerder vertelde wat ze had beleefd, dan dat ze eigen gedachten uit-

spon. Telkens eens ben ik herinnerd aan de wijze waarop Tilde mij van dat meisje heeft verhaald dat een buitenechtelijk kind kreeg, door de zuivere sfeer, waarin ik met Hermien over sexuele dingen kon praten, en dat gaf mij naast zelfvertrouwen ook een groot vertrouwen in Hermien. En dan heb ik in die tijd mijn jonge kracht leren genieten, intenser nog dan op mijn lange tochten door Frankrijk: ik kon tot twee uur 's nachts met Hermien praten en de volgende morgen om zeven uur opstaan, zoals mijn gewoonte was, zonder daar last van te hebben. Ik bekende haar, altijd om twaalf uur naar bed te zijn gegaan, in de mening dit mijzelf verplicht te zijn, maar nu met vreugde te merken dat ik wel eens mocht smokkelen. Ze glimlachte. - Geld en een goede gezondheid, zei ze, - wie er niet eens roekeloos mee durft omgaan, heeft er nooit het rechte genot van. - Die dag van haar examen had ik geen kans gezien bij de uitslag te zijn, maar 's avonds kon ik toevallig even weg uit het ziekenhuis, waar ik werkte. Vrij achteloos heb ik nog een bos bloemen gekocht. Het meisje dat me de deur opendeed, waarschuwde al: - Hermien is gezakt, maar zei niets van de bloemen en ik had geen tegenwoordigheid van geest genoeg om ze aan háár te geven.

Hermien stond voor het raam; - ik zag dat ze had gehuild, er was nu geen schamperheid in haar ogen, maar een uitdrukking, die ik niet begreep.

Ik legde een hand op haar schouder. - Kom, een klein oponthoud langs de weg, een wiel van de wagen - dat wordt even hersteld, dan ga je weer verder.

- Het lijkt heel eenvoudig, zei ze, maar jij bent nooit gezakt en weet niet hoe het is, - bovendien heb ik zes maanden gekregen, - en ze begon te huilen. Toen heb ik haar tegen mijn borst getrokken.

Het kwam eigenlijk heel ongelegen, ik had zo weinig tijd. - Hermien kustte me voorzichtig, toen ik weg moest. - Zal je het morgenochtend nog weten? vroeg ze - het is immers zo onvoorbedacht gekomen? - en die bloemen heb je bij vergissing gekocht. Haar stem klonk vol en teder. Ik antwoordde dat iedere ademtocht het me zou zeggen en ik die nacht niet zou slapen zonder van haar te dromen. - Maar ik droomde over Mathilde. - Dit verontrustte me niet, ik wist alleen het Hermien niet te zullen vertellen. Ik zou haar zeggen hoe lang ik had wakker gelegen, om pas tegen de morgen in te slapen, diep geschokt als ik was door de ontplooiing van mijn wezen, die ik haar had te danken. Dit was geen leugen: wat ik Tilde te danken had lag veel dieper, was veeleer een donkere wortelgroei dan een uitbotten. Op de duur zou ik over haar kunnen spreken, ze hoorde bij mijn schoolontwikkeling, mijn jongenstijd; zo goed als ik Hermien bij mijn ouders zou brengen, zou ik

haar aan Mathilde voorstellen. - Ik werd die morgen wakker als een herschapene, - ik verlangde onmiddellijk naar Hermien, ik keek anders, ik liep en bewoog anders. Eén der patiënten, een oude vrouw, die haar heupbeen had gebroken, vroeg: - Dokter, wat is er met je gebeurd? Loop je op de wolken? Pas maar op dat je je benen niet breekt. Ik antwoordde, openhartiger dan mijn gewoonte was: - Ik heb vannacht zo mooi gedroomd. - Ja, ik had Tilde's stem gehoord en had haar duidelijk gezien: ze zat op de lessenaar van de schoolbank, zodat ik naar haar moest opkijken; waarover ze sprak, weet ik niet, maar ik was me ervan bewust, dat ze de klasse beheerste, hoewel ik niemand zag dan haar.

Ze is me tot nu toe blijven verschijnen, soms met tussenpozen van een paar jaar, maar steeds is de droom indringend en helder geweest, zodat ik die onmiddellijk herkende. En eenmaal heb ik haar weergezien, kort voor mijn huwelijk. Ik had die dag in Twente met een oude dokter gepraat, die zijn praktijk wilde overdoen; Hermien liep een co-assistentenschap voor haar artsexamen; als ik op tijd terug ben, had ik haar gezegd, kom ik nog even bij je aan. En hoewel de oude man geen haast had gemaakt, was ik nog voor achten in Amsterdam terug. Op het Leidseplein kon de tram niet verder, er was een wagen uit de rails gelopen. Terwijl ik zou overstap-

pen, keek ik naar de schouwburg, die verlicht was; er reden taxi's aan, vrouwen in avondkleding liepen naar binnen, ik zag daar iets feestelijks in, dat me lokte. Een affiche vermeldde: Een eerste optreden na de oorlog van het beroemde Londense ballet, en onder de medewerkers las ik haar naam: Mathilde L. de M. Ik aarzelde - Hermien zat in spanning, het overnemen van die praktijk zou waarschijnlijk doorgaan, haar eigen instemming was nog nodig, daar zij zich had voorgesteld in Amsterdam te beginnen en ik daar bezwaren tegen had. Ik was benieuwd te weten op welke wijze zij zich zou schikken - maar terwijl ik daaraan dacht, liep ik naar de cassa en kocht een biljet.

De schouwburg was vol, de sfeer, een beetje opwindend, deed mij wonderlijk aan na de eenzame treinreis en het rustige praten met de oude medicus. Ik dacht aan Tilde's ouders, aan Mirjam en Samuel, die allen nog wel zouden leven, - maar of ze hier vanavond waren? In de schemer van een voorste loge meende ik haar vader te zien, maar ontgaf het mij, toen de figuur, die even naar voren had gebogen, zich weer terug trok. Aan het eerste nummer al zou Mathilde meewerken; ik had nooit eerder een ballet gezien, eigenlijk had ik al die jaren vergeten, dat Tilde mij over dansen had gesproken, totdat Joan het mij herinnerde. Het orkestje begon te spelen; ik voelde dat ik nerveus was; waarom

zat ik hier, ik had immers nooit verlangd Mathilde terug te zien? ‘Le roi a fait battre tambour’, las ik in het programma, - een lied van die naam had ik eens in een Parijs cabaret horen zingen. Het ballet boeide mij zozeer, dat ik niet onmiddellijk naar Mathilde uitkeek, en toen ik het deed, vond ik haar niet. Er dansten veel vrouwen mee, die allen vol uitdrukking waren, maar zich nauwelijks van elkaar onderscheidden; pas toen het gordijn viel, wist ik dat zij de voornaamste was geweest, de vrouw die de lust van de koning wekte. Ik zag haar danken voor het applaus en toch nog in haar rol zijn: de kuise niet uitdagende vrouw, wier begeerlijkheid haar noodlottig wordt, - de Mathilde met wie ik Homerus had gelezen, zij die de onbewuste adel droeg waarnaar mijn jeugd had gedorst. - In de pauze heb ik haar vader en moeder gesproken, die rustig glimlachten bij alle lof hun dochter toegebracht. - Neen, Tilde was niet getrouwd, vertelde de moeder mij, Mirjam wel, die had al vier zoons. Gelukkig dat de oorlog voorbij was, ze had haar dochters al die jaren niet gezien. Hier werd ze gestoord, waarop de vader mij een ogenblik apart nam. - Ze is wel een artiste geworden, dat kind, de enige van mijn gezin, - maar ik zou haar vuriger willen, sprankelender, het blijft mij te overwogen, ik mis de roes. - Ik dacht aan die woorden toen ik Tilde in het laatste nummer de vrouwelijke hoofdrol zag

dansen. Er kwam een werveling omhoog in haar, een jubel, een extase, die mij door de lange duur ongerust maakte. Telkens leek ze groter te worden, zo strekte ze zich, om dan weer met gespreide armen rond te draaien alsof ze een wijde ruimte omvatte. Op 't laatst nam het cirkelen in snelheid toe en plotseling stortte ze neer. Ik begreep in een flits dat ze dit wel had bedoeld, maar niet op die wijze en ze door uitputting was gevallen. Onder het hevige applaus drong ik naar voren en wist een suppoost te bewegen mij door te laten. Achter de coulissen hoorde ik Engels spreken, ik klampte iemand aan, zei dat ik Mathilde kende, medicus was en meende nodig te zijn. Blijkbaar was het juist tot de collega's doorgedrongen dat er iets haperde, ik werd tenminste onmiddellijk een kleine, rommelige kamer binnengebracht. Gelukkig stond er een divan. Meteen daarop kwam Tilde binnen, door twee anderen ondersteund; ik liet haar neerleggen, gebod zo gauw mogelijk cognac of iets dergelijks te brengen en nam haar pols, die heel klein was, bijna niet te voelen. Ze lag met gesloten ogen, ik telde de seconden opdat het wachten mij minder lang zou duren. De drank werd gebracht en ik zette het glas aan haar lippen; ze slikte werktuiglijk. Telkens werd de deur geopend, maar de nieuwsgierigen lieten zich nogal gewillig wegsturen op één man na, die nader kwam en tegen me begon te fluisteren:

het publiek had niets gemerkt, hij rekende op mijn geheimhouding.

- U moet weggaan, zei ik, alleen haar ouders zal ik niet weigeren. - Kom, hij had er meer zien vallen, ze stonden wel weer op - maar hij ging.

Langzamerhand werd haar pols beter en ze heeft me herkend zodra ze me had aangezien. - Frank Lunting, zei ze, - wat aardig, - ben je dokter geworden?

Ik heb haar ernstig gewaarschuwd en ze heeft zich verdedigd door te zeggen dat ze die dans vaker had gedaan, zonder zo onbeheerst te vallen, maar ze zich die avond niet goed had gevoeld. Ik heb dringend herhaald dat ze zich moest matigen, waarop ze de oogleden liet zinken en zei: Dan kan ik nooit de opperste vervoering uitbeelden.

- Misschien zou je er een andere vorm voor kunnen vinden, een lichaam dat heel snel draait, lijkt stil te staan, dus...

Ze glimlachte. - Vergelijk je me met een draaitol? dat is toch anders - die kan niet staan zonder de beweging en dat kan ik wel, ik heb soms twee loodzware voeten.

- Je moet nog niet zoveel praten, zei ik, meer doordat ik schrok van haar droevige toon dan om haar toestand, die zich vrijwel had hersteld. Ik zat op de rand van de divan, nu nam ik een stoel daarnaast. Ze glimlachte weer met geslo-

ten ogen. - Hoe vond je het? Vroeger had je geen belangstelling voor mijn dansen.

- Vroeger heb ik zoveel van je geleerd, dat ik niet aan alles kon toekomen en ook nu nog is me het dansen nieuw, maar ik heb je zeer bewonderd.

De deur ging open en haar ouders kwamen binnen. Ik weet niet of ze enige argwaan hebben gehad, maar heb hen met een enkel woord ingelicht, waarop de vader zei: - En morgen moet ze naar Parijs. Maar die laatste dans, wilde ik zeggen, toen ik merkte dat Mathilde naast me stond. Ze was me voor.

- Misschien kan het anders, - ik bedoel de extase - maar we hebben geen tijd om te repeteren. Ik nam afscheid. Had ik Tilde ooit eerder de hand gedrukt?

Waarschijnlijk niet, en ook nu kwam het me vreemd voor, bijna als een ongepast gebaar.

De volgende morgen heb ik met Hermien ontbeten en heb haar verteld over het onderhoud met de medicus. Ze luisterde aandachtig en zei: - Dus het lijkt jou goed. Ik had haar mijn redenen uitvoerig verteld en knikte.

- Ja - een groot huis met een tuin, een stad, die je binnen een kwartier achter je laat, - denk aan je eigen jeugd, hoe lief die je is.

- En als we geen kinderen krijgen? vroeg ze.

Ik greep haar hand. - Wil je hen krijgen?

- Ja - dat weet je wel. - We keken in elkaars

ogen en vergaten ons gesprek.

Die avond eerst heb ik haar over Mathilde verteld.

Ben ik aan het einde? - het komt me zo voor en toch lijkt het me te haastig. Heb ik niet allerlei vergeten - ben ik duidelijk geweest, zodat ik nu mijn jeugd begrijp als iets dat ver achter me ligt - of beter misschien: waar ik bovenuit ben gegroeid? - Ik moet dit mijn hart vragen en het antwoordt: geheel en al zal je je jeugd nooit te boven komen. Het hart is wijs, mijn verstand zegt dat het gelijk heeft, - ik weet dit door mijn houding tegenover de kinderen, waarin een plotselinge starheid kan zijn, een niet kunnen of willen begrijpen van hun gangen. Ze tonen zich dan geprikkeld en zeggen schouderophalend: - Och, vader, - een reactie die Hermien, voor zover ik weet, nooit heeft opgewekt.

Maar neen, het einde is dit nog niet. Ik heb een paar maanden geleden, een jaar na de bevrijding. Mathilde's broer Josef ontmoet en hij heeft me iets omtrent haar verteld.

Toen Sander, onze oudste zoon, zou gaan studeren, hebben we ons in Amsterdam gevestigd, dat was in '37. Misschien zouden we terwille van de jongere kinderen nog in Twente zijn gebleven, als Sander niet met nadruk had gezegd veel liever thuis te wonen dan alleen op een kamer. Ik was daar blij om, want ik geloof eruit te mogen afleiden, dat de jongen een gelukkiger

jeugd heeft gehad dan ik, maar toen ik Hermien prees om haar verstandige liefde, kwam er een diepe gloed in haar ogen en ze zei: - Ik durf niet te zeggen dat we goed hebben gedaan, we moeten onze kinderen zelfstandig maken. - Maar als ze dat in onze kleine gemeenschap kunnen worden, zei ik - zonder verzet, zonder schokken - is dat niet het beste?

Ze bloosde als een jong meisje, dat de eerste liefdesbloemen krijgt en ik begreep dat ook zij gelukkig was.

Toen de Duitsers in ons land de vernietiging der Joden waren begonnen, heb ik vaak aan Mathilde en haar familie gedacht. Eens heb ik aan het oude huis gebeld, maar werd niet open gedaan; een paar weken later weer langs komend, zag ik dat de geschilderde naam en het woord 'kunsthandel' van de deur waren gekrabd. Na vele vergeefse informaties hoorde ik eindelijk dat de zoon naar Amerika was uitgeweken en de ouders al waren gestorven; omtrent de beide dochters wist niemand mij iets te zeggen.

Ik lees de laatste zin over, enkele dagen nadat hij is neergeschreven en zie dat hij kan worden misverstaan. Met 'niemand' bedoel ik hen, die ik toevallig ontmoette en aan wie ik het kon vragen; ik heb heel weinig moeite gedaan, wat wil zeggen dat de Mathilde van nu mij nauwelijks interesseert. De standaard-droom over haar is ongewijzigd gebleven en dat verwondert mij

niet, daar hij de zuivere weerspiegeling is van een centraal beeld uit mijn jeugd, alleen: hij wordt steeds zeldzamer. Ik heb als zeer waarschijnlijk aangenomen dat Tilde en Mirjam beiden in Engeland woonden en het weinige dat ik heb gedaan om de Joden in Nederland te helpen, is gebeurd zonder enig verband met Tilde. En toen ik onverwachts tegenover haar broer stond is het zelfs door me heengegaan: waarom zou ik naar haar vragen? - Ik ontmoette hem bij een patiënt en het trof mij dat hij sterk op zijn moeder leek. Hij vroeg: - Frank Lunting? ik ken die naam, maar hoe? - misschien door één van de zussen? - Hij was uit Amerika overgekomen om de boel hier te regelen - het oude huis wenste hij niet terug. Ah juist, Mathilde. - Frank Lunting heeft me gewaarschuwd, had hij haar horen zeggen, toen ze niet langer wilde optreden en zijn vader dat betreurde. Ze had zo een paar ongelukkige liefdes gekend, wat haar kunst ten goede was gekomen, had nog vele jaren een dansschool geleid, was het alles moede geworden en wilde toen met een eenvoudige man trouwen, die zich voorstelde sinaasappels te gaan kweken in Palestina.

- En is dat verwezenlijkt? vroeg ik. Hij knikte.

- Kinderen heeft ze niet, maar ze schijnt gelukkig te zijn. - Ik drukte hem de hand en keerde me tot de patiënt, - het oponthoud had lang genoeg geduurd.

Ik denk niet dat ik ooit zal dromen over sinaasappeltuinen in het Joodse land, en toch is de gedachte aan Tilde, die daar nu leeft en werkt, mij goed: het lijkt mij de natuurlijke neergang en rust van een leven, dat over de hoogvlakte van geestes-cultuur heeft gewandeld, dat van zijn begin af aan een wijd uitzicht heeft gehad, een diepe terugblik, een zich vrij bewegen in alle richtingen. Iets van die wijdheid heb ik leren zien door Mathilde te kennen, ik, die als kind tegen een blinde muur heb gestaan en geen weg wist in het landschap, dat vóór mij lag. Misschien zal ook mijn leven eindigen in een tuin, niet zo groot en vruchtbaar als de hare, maar even vredig.